

РОМАН
ОФЦІНСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УПА

РОМАН ОФІЦИНСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УПА

Харків
«Орбіта»
2021

УДК 329.733(477)"19"+355.425.4(477)"19"

О-91

Художник-оформлювач

Є. В. Вдовиченко

*Видання присвячене 30-й річниці Незалежності України,
здійснене за сприяння*

*Міністерства культури та інформаційної політики України
та Українського інституту книги.*

Видання призначене для безоплатного розповсюдження

Офіцинський Р. А.

О-91 Історія УПА / Роман Офіцинський; худож.-оформлювач
Є. В. Вдовиченко. — Харків: Орбіта, 2021. — 126 с.

ISBN 978-617-7466-22-1

Ця книжка про армію, що серед подібних в Європі найдовше чинила опір тоталітарним державам на найбільших просторах. УПА символічно вела відлік від 14 жовтня 1942 року, організовано діяла до арешту головного командира Василя Кука в травні 1954 року, окремі бійці воювали до квітня 1960 року, а поодинокі переховувалися до здобуття Україною незалежності. Повстанська пісня «Зродились ми великої години» стала маршем нової української армії, котра від 2014 року воює проти російського агресора.

Для доброзичливих читачів — шанувальників минулого України.

УДК 329.733(477)"19"+355.425.4(477)"19"

© Р. А. Офіцинський, 2021

© Є. В. Вдовиченко, художнє оформлення,
2021

ISBN 978-617-7466-22-1

Вступ

«ЗРОДИЛИСЬ МИ ВЕЛИКОЇ ГОДИНИ...»

Сакральне 14 жовтня — символічна дата заснування Української повстанської армії, згідно з постановою підпільного уряду й парламенту — Української головної визвольної ради 1947 року. Є також Днем захисника України, що встановлений указом президента України якраз на Покрови Пресвятої Богородиці 2014 року. Це засвідчує державотворчу спадкоємність.

Як ішлося в постанові, у жовтні 1942 року на Поліссі збройні відділи започаткували УПА, а її святковий день — козацьке свято Покрови. Тоді вживали прикметник не «повстанська», а «повстанча».

Ця військово-політична формація змагалася за відновлення Української Держави. У ній воювали загалом сто тисяч осіб: до вересня 1949-го в регулярних силах, а в збройному підпіллі до 1960 року. За будь-яку причетність до неї в СРСР репресували півмільйона осіб, а, згадуючи, лякали незгірш за «розп'ятого хлопчика» на українському Донбасі 2014 року в постановці російських телевізійних диверсантів.

УПА продовжила визвольні традиції Української революції 1917—1921 рр., міжвоєнного підпілля — Української військової організації, Організації українських націоналістів.

Відтак надихала мирний рух опору та національне відродження 1960—1990-х.

Українську військову організацію 1920 р. ініціювали ветерани збройних сил Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки¹. Вона влилася в Організацію українських націоналістів, засновану 1929 року.

Обидва об'єднання очолював полковник Євген Коновалець. Йому було 47 років, коли 23 травня 1938 року у Роттердамі він був убитий радянським терористом. Коновальця замінив полковник Андрій Мельник. У 1940 році ОУН розкололася на мельниківців (поміркованих прибічників чинного голови) і бандерівців — революційно налаштованих соратників Степана Бандери. 15 жовтня 1959 року у Мюнхені 50-річного Бандеру убив агент КДБ.

У жовтні 1939 року в ОУН було 9 тис. членів, а з прихильниками — понад 40 тис. осіб [14, с. 15, 17, 32, 94; 21, с. 51]. Вони проникали в органи влади західних областей УРСР. Олександра Луцького (згодом командир УПА-«Захід») обрали до Народних Зборів Західної України. Михайло Степаняк, невдовзі член центрального проводу ОУН(б), секретарював у Бережанській міській раді.

Перед початком німецько-радянської війни в співпраці з військовою розвідкою (абвером) збройних сил Німеччини (вермахту) утворено підрозділи спеціального призначення — Дружини українських націоналістів — батальйони «Нахтігаль» (сотник Роман Шухевич) і «Роланд» (капітан Євген Побігущий).

Ці сімсот вояків зіграли історичну роль, стали ядром УПА всупереч бажанню тих, хто їх вишколив. «Нахтігаль» увійшов

¹ Назву «Західно-Українська Народна Республіка» та ін. автор подає за тогочасним правописом (*прим. ред.*).

до Львова 30 червня 1941 року. Провідні націоналісти скликали Народні збори, які схвалили Акт відновлення Української Держави.

Поворотна подія відбулася ввечері в залі товариства «Прогрес». Обраний главою уряду Ярослав Стецько наголосив, що союз із Німеччиною можливий за умови визнання незалежності України. Творити українську владу на схід вирушили тисячі націоналістів у похідних групах.

Про відновлення незалежної України повідомили глав Іспанії, Італії, Хорватії, Німеччини. Державне будівництво тривало недовго. 11 липня окупанти заборонили політичну діяльність. У десятках поселень масово підтримали Українську Державу [21, с. 133].

Однак 16 липня 1941 року канцлер Адольф Гітлер розділив українські землі між Генеральною губернією (Галичина) і райхскомісаріатом Україна (Волинь та ін.). Румунії відійшла Буковина, Бесарабія, Трансністрія. Закарпаття з дозволу Гітлера окупувала й анексувала Угорщина двома роками раніше.

Жорстка німецька протидія державотворенню українців спровокувала опір.

Власне, Українська повстанча армія вперше появилась восени 1921 року. Так іменували загони генерала-хорунжого Юрія Тютюнника, що прорвалися в радянський тил, аби підняти повстання і відновити Українську Народну Республіку. Рівно за два десятиліття цю назву поновив отаман Тарас Боровець, сподвижник уряду УНР в екзилі, а від нього запозичила ОУН(6).

Найперші історії УПА — радянська і німецька — написані розвідниками. Радянську версію виклав народний комісар державної безпеки УРСР Сергій Савченко народному комісару державної безпеки СРСР Всеволоду Меркулову

в повідомленні 1 березня 1944 року [25, с. 55—59]. Про що мовилося?

По-перше, якраз у Рівненській, Волинській, Тернопільській, Житомирській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській та ін. областях, «особливо на Волині і Поділлі», активно діяли чисельні «банди українських націоналістів-бандерівців». Точніше УПА — збройні сили ОУН(б).

По-друге, підкреслено, що попри жорстокі німецькі репресії ОУН(б) чисельно зроста, розгорнувши до початку 1943 року повсюдно в Україні підпільні осередки та бойові групи. Їх підживлювали «дрібнобуржуазна і куркульська стихія» в західних областях, а в східних — уламки націоналістичних об'єднань, розгромлених доти радянськими каральними органами.

По-третє, УПА породили німецькі репресії щодо Степана Бандери та його прихильників, які 30 червня 1941 року відновили у Львові Українську Державу. Німецька окупаційна влада в листопаді 1941 року отримала директиви не допускати бандерівців у місцеве самоврядування та знищувати їх, а вони розгорнули підпільну мережу й озброєні осередки — боївки.

По-четверте, у березні 1943 року з отих боївок виросла УПА. Перший головний командир — на псевдо Юрко (вочевидь, ішлося про Василя Івахіва), а від травня 1943 року — Клим Савур — Дмитро Клячківський, котрого сплутали з Романом Шухевичем. Становлення УПА пояснювали боротьбою з німецькими окупантами та радянськими партизанами, що взимку 1942—1943 рр. отаборилися на Волині та Поліссі.

По-п'яте, у Західній та Правобережній Україні скоординовано діяли дві самостійні бандерівські військові структури: власне УПА (Рівненська, Волинська, Тернопільська, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська області) й Українська на-

родна самооборона — Львівська, Дрогобицька, Станіславська області.

Про склад і структуру повстанської армії народний комісар внутрішніх справ УРСР Василь Рясний надав 2 березня 1944 року окрему довідку заступнику народного комісара внутрішніх справ СРСР Василю Чернишову [25, с. 62]. Загальне число «учасників бандформувань УПА» визначили в 60—90 тис. осіб. Їхні бойові дії охопили повністю Волинську та Рівненську області, частково — Житомирську, Кам'янець-Подільську, Кіровоградську, Київську.

Перша німецька історія УПА представлена в аналітичній довідці від 2 листопада 1944 року для міністерства окупованих східних територій та начальника відділу й професора Берлінського університету Герхарда фон Менде, спеціаліста з історії та культури національних меншин СРСР [25, с. 387—396]. Її ключові тези такі:

1. УПА підпорядкована політично ОУН, що прагнула незалежної України й вважала головними історичними ворогами українського народу Радянський Союз (Росію) і Польщу. Інші країни, зокрема Німеччину, використовувала в інтересах визвольного руху.

2. УПА виражала національну волю до опору, бо чисельно, єдністю, активністю переважала подібні спільноти. Бувши західноукраїнською (виникла на Волині), мала сильні відгалуження у Великій Україні (підрадянській). Була продовженням нелегальних боїв за панування Польщі. Радянський наступ на Захід вирішально посилив УПА, що на галицьких землях зміцнилась УНС.

3. На початку 1944 року українські партії домовлялися про єдиний політичний фронт. Бандерівці перемогли, рекрутуючи найактивніших. У 1941—1943 рр. серед них поширились

антинімецькі настрої та орієнтація на західні держави. За дотриманням цієї лінії пильнувала служба безпеки ОУН(б).

4. Зовнішньополітична концепція повстанців живилася з англійських джерел і передбачала смертельне виснаження окупантів: Німеччини та Радянського Союзу. УПА «малою війною» послабляла Червону армію, уповільнюючи просування на Захід.

5. Стосовно поляків взято курс на знищення, а національні меншини СРСР (білоруси, народи Кавказу, Середньої Азії та ін.) бачили союзниками, включили їхні підрозділи в УПА.

6. УПА утворилася несподівано швидко, до неї перейшли українці з німецької служби — у вермахті та поліції. Її ріст стримували нестача навчених командирів середньої та молодшої ланки. Їх рекрутували з піхотної дивізії військ СС «Галичина», готували у власних школах і навчальних таборах у Карпатах.

7. УПА збудували не за загальновійськовим, а територіальним принципом, що врахував історико-регіональні реалії. Засади бойової підготовки запозичено у вермахту, де вишкіл пройшла значна частина повстанських командирів. Волинськими повстанцями керували в основному галицькі українці.

8. Група УПА-«Захід» (Галичина) виникла як УНС, оскільки галичани конфліктували зі «східняками» (підрадянська Україна і Волинь, що до 1917 року входила до Росії), опиралися на західну культуру та греко-католицизм із прихильним духовенством.

9. Група УПА-«Північ» (Волинь) слугувала містком між групами «Захід» і «Схід» (насправді її не сформували, вочевидь, мовили про «Південь»). Вікова належність до Росії та православ'я поєднувала волинян з Великою Україною, а перебування в складі міжвоєнної Польщі — з галичанами. Політична традиція Великої України (петлюрівська) наклалася

тут на галицьку — ОУН. Склад групи «Північ» (волиняни, галичани, підрадянські українці, росіяни, кавказці, туркестанці) характеризує Волинь як проміжний край. За активністю «Північ» не поступалася «Заходу», а за радикальністю переважала.

10. Група УПА-«Схід» (Радянська Україна) приростала українцями й частково росіянами, дезертирами з Червоної армії. Мабуть, говорилося про зовсім незгадану групу УПА-«Південь».

11. Число причетних до УПА коливалася між 400 тис. і мільйонами осіб. Ішлося про: а) регулярні сили — воєнне ядро, б) народне ополчення, здатне зібратися залежно від часу й обставин. Конкретні дані були щодо групи «Захід» влітку 1944 року — 10 тис. осіб. Регулярні сили не зростали відповідно до наявних резервів, аби не знижувати злагожденість, дисципліну, бойову міць.

12. Чисельність регулярних сил УПА оцінювали в 50—80 тис. осіб. Важливе значення мали допоміжні резерви: спостереження, розвідка, зв'язок. Радянське керівництво для боротьби з УПА часто відволікало війська НКВС і РСЧА чисельністю до полку і дивізії.

Коли про створення Української головної визвольної ради повідомили райхсміністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга 17 листопада 1944 року, то нарахували 60 тис. активних бійців УПА [25, с. 427—428]. Зауважили широку підтримку в народі: лікування, продовольство, кур'єрський зв'язок тощо.

Інформаційна війна проти УПА велася непримиренно відразу з її появою, з трафаретним натиском на колабораціонізм. Німецька пропаганда називала її породженням «московських жидів», а радянська — «українсько-німецькими буржуазними націоналістами».

Недарма в тому питанні громадяни сучасної України мислять неоднаково. Земляки повсюдно спорудили пам'ятники повстанцям. Східніше не вивітрилися ще радянські вигадки про УПА на кшталт «засуджена Нюрнберзьким трибуналом».

Про УПА оприлюднені серії збірників документів і монографій, а також популярні видання, художні та документальні фільми, соціальні сторінки, розраховані на масового читача та глядача [7; 10; 27]. Як і пропонована книжка, де нема надмірних покликів і фактографічних перевантажень, а безпристрасно й предметно зображено переломні події кількох поколінь тому.

У розмаїтті джерел і лабіринтах заплутаних суджень, де доволі перебільшень і применшень, упосліджень і прикрашувань, нелегко дійти мети. Але ціль благородна — пізнати минуле, яким є — справжнім. Без нього не було б нас.

Розділ 1

ІДЕЙНІ ЗАСАДИ

Українські землі в складі міжвоєнних держав були внутрішніми колоніями — відстала економіка, привілейовані колоністи, цілеспрямована асиміляція. Колоніальна політика Польщі привела на світ радикальних націоналістів, а нацистської Німеччини — творців Української повстанської армії.

УПА домінувала у військовій сфері, а в політичній — ОУН(б). Вони ж ініціювали вищий орган державної влади — Українську головну визвольну раду — як багатопартійну коаліцію. Противники досі закидають їм тоталітаризм, ксенофобію, антисемітизм.

Насправді повстанців світоглядно виховували твори Тараса Шевченка, Дмитра Донцова, Джека Лондона, а фізично й морально — скаутська організація «Пласт».

Книжка «Націоналізм» 1926 року, де Донцов окреслив чин — самопожертву заради ідеї, окрилила своєрідний військово-політично-релігійний орден — ОУН. Вітання «Слава Україні! Героям слава!», поняття «Бог і Україна», «Декалог українського націоналіста», «12 прикмет українського націоналіста», «44 правила життя українського націоналіста» суголосні з церковними канонами.

Їх уклали вихованці «Пласту» Степан Ленкавський («Декалог», «12 прикмет») і Зенон Косак («44 правила»), які краще знали британський скавтинг, ніж ідеологію фашистів і нацистів. Багато командирів УПА (Роман Шухевич, Олекса Гасин та ін.) теж були пластунами.

«Пласт» — щодень корисні справи, плекання сили волі. Через те молоді українці зачитувалися пригодницькими оповіданнями та романами Джека Лондона [9, с. 13, 15]. Ідеологію націоналізму найбільше черпали з ліричної збірки «Кобзар» Тараса Шевченка, зосібна знамените: «Борітеся — поборете, вам Бог помагає!»

Першими програмними документами УПА стали відозва її головної команди «Українці!» й однойменна листівка 20 травня 1943 року. У липні 1943 р. журнал «До зброї» вмістив заяву «За що бореться УПА». З них зрозуміло, що йдеться не про «партійну армію», а про військо всієї нації, котра спонукала «батьків-засновників» до політичного оновлення.

Авторитарні та тоталітарні захоплення припинив демократичний поворот на Третьому надзвичайному зборі ОУН(б) 21—25 серпня 1943 р. у с. Веснівка, 30 км на південний захід від м. Тернопіль. Відтоді вважалося, що успішний розвиток нації можливий за суверенітету та самодостатності. Задекларовано «економічний націоналізм» — захист свого виробника у світовій конкуренції за вільного ринку. Цим шляхом ішли потім розвинуті країни.

Саме зібрання проводилось як волосна нарада 27 мужів довір'я. Учасники — Роман Шухевич, Микола Лебедь, Микола Арсенич, Яків Бусол, Дмитро Маївський, Лев Ребет, Михайло Степаняк, Василь Сидор, Мирослав Прокоп, о. Іван Гриньох та ін. Від засідання Ростислав Волошин.

У головній доповіді про зовнішнє і внутрішнє становище України мовилося: 1) Німеччина зі своїми союзниками програє, а суперечності між СРСР і західними союзниками можуть викликати нову війну; 2) по розгромі Німеччини визвольні рухи стануть важливим чинником міжнародних відносин; 3) можливі масові антивоєнні настрої в СРСР через небажання воювати за межами держави; 4) загарбницька політика СРСР примножить ворогів серед німців, західних союзників і народів, які не бажають долі радянських сателітів.

Натомість відновленню держави Україна послужать революції поневолених народів, закордонні рейди УПА, спільний фронт із сусідніми державами, підтримка Великобританії, зміцнення ОУН(б) й УПА.

Прогнозували три варіанти подій. Перший — радянська окупація України, за якої глибокі рейди УПА призведуть до повстань і падіння СРСР. Другий — західні союзники зупинять просування комунізму в Європу, а сильна УПА відновить власну державу. Третій — зовнішні та внутрішні сили не зруйнують СРСР, спричинивши еміграцію.

У дискусіях переміг перший варіант. Передбачалося збільшити УПА, яка з просуванням радянсько-німецького фронту на захід вирушить у Східну Україну, Білорусь, країни Балтії, Кавказу для сприяння національним революціям.

Узаконили колегіальне управління ОУН(б) — бюро з трьох осіб, головну раду з п'яти осіб для контролю за діяльністю головного проводу, особливо фінансовою. Оскільки Степан Бандера перебував у німецькому концтаборі, то бюро проводу очолив Роман Шухевич, а членами обрали Дмитра Маївського і Ростислава Волошина. Доти ОУН(б) одноосібно управляв Микола Лебедь як урядуючий провідник.

Доктрину націократичної держави з авторитарним режимом і запереченням загальних виборів, прав меншин замінила програма демократичного устрою на засадах багатопартійності, загальних і прямих виборів, поділом влади на три гілки, місцевим самоврядуванням, правами та свободами всіх громадян. Наріжним було суверенне існування нації у власній державі на своїй етнічній території.

Істотні зміни відбулися під впливом східних українців, які прагнули соціальних перетворень замість інтегрального націоналізму, де держава — самоціль. ОУН(б) на Донбасі висунула навіть гасло «За Радянську Україну без диктатури Комуністичної партії».

Світогляд Східної України, скомпрометованість тоталітаризму спонукали до наголосу на правах людини, привабливих соціально-економічних перетвореннях і без етнічної винятковості.

Відмовилися від режиму націократії — солідаризму, становості, однопартійності, авторитаризму, що протистояла парламентаризму подібно до корпоративізму фашистської Італії. Програма ОУН 1939 року і документи ОУН(б) 1940—1941 років відзначали монопольні позиції націоналізму в державі, напівреспубліканську президентську форму правління з елементами одноосібної диктатури.

Нова програма вже не містила станового поділу, а людину проголосила найвищою цінністю, підваживши класичний постулат націоналізму про перевагу спільних інтересів над індивідуальними. Націократію замінила демократія. Відкинута привілейована роль ОУН у державі з демократичним режимом. Провідний ідеолог УПА П. Федун проектував парламентську республіку, де в президента обмежені повноваження.

Заперечивши тоталітаризм, етнократизм, вождизм, українські націоналісти проголосили метою незалежну демокра-

тичну Україну під гаслом «Свободу народам! Свободу людині!» суголосно до Атлантичної хартії від 14 серпня 1941 року.

У червні 1950 року конференція ОУН(б) в українських землях доповнила згадану програму — демократичний режим, права політичних партій та громадських організацій. Степан Бандера наполягав на поверненні до чинного націоналізму з гаслом «Україна для українців!» Повстанці його не підтримали.

У 1948—1954 рр. від закордонних частин ОУН(б), залишившись вірними програмі 1943 року, відкололись однодумці Лева Ребета і Зиновія Матли. Їх, ОУН(за кордоном), охрестили «двійкарями». Обох, Ребета і Бандеру, вбив той самий агент КДБ — Богдан Сташинський — за наказом очільника СРСР Микити Хрущова з проміжком у два роки.

Листівка «За що бореться Українська повстанча армія (УПА)» видана українською та російською мовами в серпні та вересні 1943 року. Її текст затверджений Третім надзвичайним збором і підписано «Центральний комітет Організації українських націоналістів». Ключові гасла «За Самостійну Соборну Українську Державу!» та «Свобода народам! Свобода людині!» передували заголовку, а «Слава Україні! Героям слава!» — завершували виклад усіх положень.

Йшлося про національну революцію і всенародне збройне повстання — антиімперську й антиколоніальну боротьбу проти російського комуністсько-більшовизму та німецького націонал-соціалізму, за «систему вільних народів у власних самостійних державах» на засадах самовизначення, дружби, співпраці.

Українська Самостійна Соборна Держава — справедливий соціальний лад, економічне зміцнення і підвищення культурного рівня народу.

Виокремлені три десятки її підвалин: відмова від примусового колективного господарювання і наділення селян землею

без викупу; націоналізація великої промисловості та торгівлі з роздержавленням середньої та дрібної; залучення робітників до управління за професійним принципом замість партійного; восьмигодинний робочий день; справедлива винагорода робітників за працю включно з дивідендами та преміями; вільний вибір професії та місця роботи; вільна діяльність професійних спілок і відмова від усіх форм експлуатації робітників, як-от: стаханівщина; рівноправність жінок і чоловіків; державна охорона материнства; розширення мережі освітніх, культурних, спортивних, оздоровчих, медичних закладів; вільний доступ до безоплатної освіти та медичної допомоги; належна оплата праці інтелігенції; соціальна допомога на випадок старості, хвороби, інвалідності; охоплення всіх дітей та молоді державними закладами опіки та виховання; свобода друку, слова, думки, переконань, світогляду, совісті, пересування; культурний обмін з іншими народами; право національних меншин розвивати власну культуру; рівність громадян без огляду на національне походження; вільний розвиток української культури.

Цього покликані досягнути дві сили — політична (ОУН) і воєнна (УПА), делеговані українським народом. Після здобуття Україною незалежності УПА перетворювалась у регулярну Українську народну армію.

У тому ж руслі 21—22 листопада 1943 року в с. Будераж (25 км південніше м. Здолбунів, Рівненська область) відбулася Перша конференція поневолених народів Східної Європи і Західної Азії за участі 13 делегацій: азербайджанської (6 представників), башкирської (1), білоруської (2), вірменської (4), грузинської (6), кабардинської (1), казахської (1), осетинської (2), татарської (4), узбецької (5), української (5), черкеської (1), чуваської (1). Загалом — 39 осіб, які воювали в національних та ін. відділах УПА.

Проектували Антибільшовицький блок народів, спільні дії проти російського та німецького імперіалізмів. Міжнародний правопорядок бачився системою незалежних держав кожної нації на своїй етнографічній території.

Українські повстанці вирішували складніші завдання, ніж подібні рухи в країнах Європи, яких підтримували уряди у вигнанні й антигітлерівська коаліція. УПА — антиколоніальний збройний виступ бездержавної нації одночасно проти трьох імперських проектів — німецького (нацистського), російського (радянського), польського. Це потребувало єднання з народами, які боролися проти іноземної залежності в межах етнічних кордонів.

Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 року трактує визвольні рухи (збройні сили сторони конфлікту) легітимними, коли керівництво відповідає за підлеглих, які мають постійні відмітні знаки, відкрито носять зброю, дотримуються законів і звичаїв війни.

Цим критеріям УПА відповідала: підпорядковувалася політичному керівництву, мала розгалужену структуру, командирів, військове правосуддя, звання, статuti, нагороди, формений одяг, знаки розрізнення тощо. При веденні бойових дій відрізнялася від цивільних, на яких опиралася.

Відділи політичного виховання УПА тісно пов'язувалися з референтурами пропаганди ОУН(б). Їхні постійні аудиторії — радянські військовослужбовці, східні українці, противники колективізації, молодь та ін. Короткочасні — зрив виборів до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 року і Верховної Ради УРСР 9 лютого 1947 року, допомога голодуючим Сходу України в другій половині 1946 — першій половині 1947 рр., збір звинувачень про злочини комуністів.

Повстанці вели «психологічну війну» усно — «шепотною пропагандою» — викривальними чутками. Виданнями

охоплювали більше людей, ніж мітингами. Друковані тексти довше впливали за промови, свідчили про авторитет повстанців, які використовували друкарські машинки та мобільні верстати — «гутенбергівки», циклостилі.

Переважали листівки, летючки, заклики. Їх краще сприймали пересічні люди, ніж ґрунтовну аналітику, що виховувала актив. Перші листівки УПА 1943 року — звернення до ворожих вояків: «Добровольці при німецьких військових частинах», «Брати червоноармійці» — про об'єднання проти тоталітаризму, нацистського та радянського. Подальші назви — «До бійців істребительних батальйонів», «Поляки! Вояки!», «Чехи! Словаки! Вояки!» і т. п.

УПА апелювала до патріотизму радянських партизанів. У жовтні 1943 року звернулася до них із листівкою про спільну боротьбу не за зміну одного окупанта іншим, а за незалежну Україну. Показувала їх як розмінну монету в злочинній грі більшовицьких проводирів.

Червоноармійцям пояснювали антинародний характер сталінізму в матеріалах українською, російською, білоруською, грузинською, ін. мовами народів СРСР. Розвінчуючи радянських керманічів (голодомори, терор, русифікація), УПА визнавала право російського народу на свою державу.

Повстанці бачили Радянський Союз імперською державою. Задекларовану добровільність перебування в її складі підмінювали каральні принципи, без рівноправності. Колгоспний лад означав соціальну деградацію селянства, а комуністичні дитячі та молодіжні спілки в закладах освіти — духовну.

СРСР протистояв. Його пропагандисти переконували, що УПА — антинародна й колабораційна, воювала не за самостійну Україну, а в інтересах Німеччини, не проти німецьких окупантів, а проти Червоної армії, народної влади, мирних жителів.

Повстанські публіцисти довели тотожність більшовизму та нацизму. Найвідоміший — Петро Федун, заступник головного командира УПА. Загинув 32-літнім неподалік с. Новошини Львівської області в грудні 1951 року. Його брошура «Хто такі бандерівці та за що вони борються» (1948) кількаразово перевидавалася.

У ній обґрунтовано: 1) побудову Української Держави на етнографічних землях зі справедливим політичним і соціально-економічним устроєм; 2) перебудову СРСР на засадах «незалежних національних держав усіх советських народів»; 3) антиімперіалістичну ідею «вільних національних держав усіх народів світу»; 4) утвердження в незалежній Україні безкласового суспільства; 5) заміну справжньою демократією «диктатури і тоталітаризму всіх мастей».

Ідеологи УПА викривали експлуататорську сутність радянської економіки. Порівнювали колгоспи та російське кріпацтво, коли селяни залишались однаково безправними. Головний командир Василь Кук у праці «Колгоспне рабство» (1952), що структурою, змістом, обсягом є монографію, деталізував такі елементи, як робочий день, дисципліна, оплата праці, натуральний податок. Описав несправедливу оплату за «трудодні», завищену вартість послуг, які надавали колгоспам державні підприємства.

Економічна програма повстанців синтезувала капіталістичні та соціалістичні ідеї. Держава повинна управляти державними підприємствами, нормувати випуск продукції, розподіл сировини, цінову політику, відносини роботодавців і працівників. Трудові селянські господарства мали базуватися на приватній власності з державним регулюванням ринку купівлі-продажу землі. Не виключалися добровільні селянські спілки для колективного господарювання.

УПА й для УПА випущено загалом 130 найменувань періодики, півтисячі назв брошур, десятки вишкільних, мемуарних, поетичних, прозових книжок, тисячі листівок. Органи державної безпеки СРСР 1944—1954 рр. вилучили в повстанців двісті типографських станків і копіювальних машин — ротаторів, три тонни шрифту, понад тисячу друкарських машинок.

Виходила преса — центральна (керівництва УПА, ОУН(б), УГВР) і місцева — територіальних і бойових одиниць. Це військові, інформаційні, виховні, вишкільні, молодіжні, розважальні видання.

Центральні органи УПА — журнали «До зброї» (1943—1944, редактор Яків Бусел) і «Повстанець» (1944—1946, редактор Микола Дужий). Головне політичне видання — журнал проводу ОУН(б) «Ідея і чин» (1942—1946), а чільні урядові — журнали «Самостійність» і «Бюро інформації УГВР».

УПА враховувала вікові запити, тому видавала журнали «Юнак», «Молодий революціонер», «Малі друзі», «Українські діти». Публікували життєписи визначних постатей. Талановиті твори повстанців брошурували: новели й оповідання Богдани Світлик (1918—1948), ліричні збірки Михайла Дяченка (1910—1952) та ін.

У восьми підпільних друкарнях 1948—1952 рр. опубліковано 347 тис. прим. листівок, брошур, книжок. Частину їх адресували молоді — не вступати в комсомол, не піддаватися русифікації та радянзації.

Наклад брошури П. Федуна «Хто такі бандерівці та за що вони борються» — 13 тис. прим., оповідання Б. Світлик «Учителька» — 10 тис. прим. У Самбірському і Турківському районах Дрогобицької області 1948 року розповсюдили 150 тис. прим. видань від вищого керівництва і 68 тис. прим., виготовлених самостійно.

Уславлений графік Ніл Хасевич у 1943—1952 рр. ілюстрував листівки, летючки, кличі, плакати, бофони, журнали, книжки, виконував логотипи, карикатури, портрети, печатки, штампи, кліше. Його дереворити до альбому «Волинь в боротьбі», рисунки повстанців, проекти нагород — зо три сотні графічних робіт, що в задумах, композиціях, зображеннях конкурували з радянськими досягненнями візуальної пропаганди.

Бофон 1944 р.
(графік Ніл Хасевич)

Повстанська радіостанція «Афродита» («Вільна Україна», «Самостійна Україна») дебютувала в жовтні 1943 року, коли польські підпільники допомогли купити короткохвильовий радіопередавач. Її обладнали в с. Ямельниця, за 25 км від м. Сколе на північ, а обслуговували 20—25 осіб. Передачі вели українською, російською, англійською, французькою, німецькою мовами на хвилях 41—43 м три-чотири рази на день по пів години. Англо-, німецько-і франкомовні новини читав бельгієць Альберт Газенбрукс. В ефірі лунали українські пісні, класична музика, національний гімн. Радіостанцію чули в Німеччині, Великобританії, Франції. У квітні 1945 року її захопили війська НКВС.

УПА повсякчас влаштовувала патріотичні заходи — сільські сходи з промовами та виступами художньої самодіяльності. Відзначали знакові дні — Соборності 22 січня (об'єднання УНР і ЗУНР 1919 р.), Моря 29 квітня (підняття українських прапорів у Чорноморській флотилії 1918 р.), Героїв 23 травня (загибель Євгена Коновальця 1938 р.), Державності 30 червня (відновлення Української Держави 1941 р.), Зброї 31 серпня

(здобуття Києва 1919 р.). Від 1947 року святкували День УПА 14 жовтня.

Осібно вшановували захисників станції Крути 29 січня 1918 року, героїчну смерть підпільниці Ольги Басараб у польській тюрмі 13 лютого 1924 року, проголошення незалежності Карпатської України 15 березня 1939 року, «Листопадовий зрив» — появу ЗУНР 1 листопада 1918 року, розстріл у с. Базар (Житомирська область) 23 листопада 1921 року полонених учасників Другого зимового походу армії УНР, страту польською владою 23 грудня 1932 року націоналістів Василя Біласа і Дмитра Данилишина.

У церквах і на могилах відправляли богослужіння. Місця урочистостей прикрашали вінками, інсталяціями тризуба, виставляли прапороносців. Промовляли командири та виховники. Хором виконували повстанські пісні. Проходили паради на рівні куреня, сотні, чоти, а новобранці складали «Присягу воююча Української Повстанчої Армії». Її затвердила УГВР у липні 1944 року. У ній визначена мета:

«Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролитою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротися за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та бойовому життю всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу, або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу».

УПА не впровадила власну символіку, шануючи національну — синьо-жовтий прапор, герб — тризуб у стилістиці УНР, гімн «Ще не вмерла Україна», марш «Не пора». Урочисті заходи супроводили й означення українських націоналістів — червоно-чорний прапор і марш «Зродились ми великої години», що увиразнили весь визвольний рух.

Особливу релігійність УПА підкреслили ритуали обожнення рідного краю, нації, держави. Смерть героїв ототожнена з мучеництвом у християнстві. Вони мали жити вічно в історії нації. На їхніх могилах, реальних й умовних, правила богослужіння.

Повстанці вірили в Боже Провидіння, щасливі випадковості та фатальні збіги. Покладалися на ласку Божу, захисні благословення рідних і знайомих. Чільне місце в їхній свідомості посідав образ Божої Матері — Покрови — опікунки українського вояцтва.

УПА сподівалася на внутрішні можливості, підтримку США та Великобританії в здобутті Україною незалежності. Чекала швидких наслідків Холодної війни, протиборства СРСР і колективного Заходу. Тоді не судилося.

Розділ 2

СТРУКТУРА, ЧИСЕЛЬНІСТЬ, НАГОРОДИ

УПА воювала в Україні (Волинська, Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька області), Білорусі (Брестська, Гомельська області), Польщі — Люблінське і Підкарпатське воєводства. Рейдувала Словаччиною, Чехією, Румунією, переходила в Австрію та Німеччину.

Багато повстанців раніше служили в збройних силах Польщі, Німеччини, СРСР та ін. країн, знали про досвід Ірландської республіканської армії. На Заході українців називали навіть «ірландцями Східної Європи» [33, с. 5].

Чимало зброї, набоїв, амуніції УПА отримала від військ Угорщини та Німеччини. Укладався нейтралітет з румунськими й угорськими арміями.

Повстанські терени 1944 року досягали 150 тис. кв. км, де проживало 15 млн осіб. Це приблизно чверть території та третина населення теперішньої України, або ж площа більша від Греції з населенням Нідерландів [22, с. 49].

Від літа 1944 року УПА підпорядковувалася новоствореній багатопартійній Українській головній визвольній раді. Її очолив наддніпрянець Кирило Осьмак (член Центральної Ради

1917—1918 рр., походив із Полтавської області), а генеральним секретарем (главою уряду) і командувачем збройними силами обраний Роман Шухевич, родом зі Львова.

УПА управляла місцевим населенням, його ресурсами. Запровадила облігації — бофони (скорочено від «бойовий фонд»), натуральні та грошові податки, розвивала мережу майстерень і промислів.

Збирала натуральний податок продовольчими товарами. Якщо в господарстві було землі понад п'ять гектарів, то власник здавав 5 кг м'яса, 2 кг жиру, 10 кг муки і ярини. Бідних не оподатковували.

Волинь і Галичина потрапили до різних німецьких окупаційних зон. Політичне керівництво — провід ОУН(б) — перебувало в Галичині (входила до Генеральної губернії), а військове — командування УПА — на Волині (райхскомісаріат Україна), що вирізнялася великими лісами й національною свідомістю.

Північно-західні українські землі склали край ОУН(б), включали німецьку генеральну округу Волинь-Поділля, крім адміністративних одиниць нині Хмельницької області. У 1942 р. тут налічували тисячу осередків і 7 тис. підпільників. Їх очолювали крайовий провідник Дмитро Клячківський, політичний референт Яків Бусел, референт служби безпеки Василь Макар, військовий референт Василь Івахів.

У січні-травні 1943 року Василь Івахів керував повстанськими відділами ОУН(б), які від квітня іменували УПА. Допомогали йому Сергій Качинський (загинув 11 березня 1943 року), Юліан Ковальський та Семен Снядецький.

У січні 1943 року в с. Поляна, 20 км на південний захід від м. Сарни Рівненської області, укомплектували першу сотню — 125 бійців. Сотенний Григорій Перегіняк 20 січня зробив засідку на колону німецької поліції (до 40 осіб) поблизу

Дереворит Ніла Хасевича
«Повстанці на хуторі»

с. Городець, а 7 лютого атакував німецьку комендатуру м. Володимирець (Рівненська область) — 30 німців, 70 росіян, 80 узбеків [22, с. 37, 21, с. 299]. Убито 9 росіян і 4 німців, визволено побратима, захоплено 20 карабінів, амуніцію. Загинув повстанець. Німецька каральна експедиція (350 солдатів) наздогнала сотню 22 лютого в лісі біля м. Висоцьк. Перегіняк із сусіднього хутора діставався до своїх, але поліг у перестрілці. Прожив 35 років.

До речі, останній вояк першої сотні УПА Степан Бакунець помер у січні

2020 року у віці 94 роки в с. Кураш, 30 км східніше м. Володимирець.

У лютому 1943 р. Олексій Брись (1921—2015) та Іван Климишин (1918—1944) сформували ще дві сотні, які первісно звали «військовими відділами ОУН» і вживали самоназви «українські партизани», «українські повстанці».

Уночі 27 березня 1943 року відділи Олексія Брися і Павла Риська в м. Горохів штурмували тюремні будівлі, випустили в'язнів. До них перейшли службовці поліції, зокрема Андрій Марценюк, командир чоти, що у вересні 1943 р. героїчно оборонялась у с. Новий Загорів.

Горохівський гарнізон із 60 німецьких солдатів учинив опір. Полягло до восьми повстанців. Решту на світанку залишили місто.

На півдні Волині 9 квітня об'єднані загони Івана Климишина та Василя Процюка (80 бійців) обстріляли німецьку автоколону на шляху Шумськ — Кременець. Загинув начальник окружної жандармерії, четверо жандармів.

У квітні-травні 1943 року УПА налічувала 2 тис. вояків і не мала стрункої вертикалі управління. Командири хот і сотень виконували вказівки військових референтів ОУН(б).

Керівник генерального округу Волинь-Поділля Генріх Шене констатував, що поблизу міст Горохів, Любомль, Дубно, Луцьк, Кременець «панують націоналістичні банди».

Тим часом ОУН(б), передусім Василь Івахів і Дмитро Клячківський, домовлялася про об'єднання з Тарасом Боровцем-«Бульбою». 9 квітня в с. Золотолин (60 км північніше м. Рівне) вони схвалили об'єднавчу назву «Українська повстанча армія», про що Івахів видав наказ 15 квітня 1943 року. Подальшим перемовинам завадила його загибель.

Тарас Боровець (1908—1981) на початку німецько-радянської війни очолив роззброєння радянської міліції м. Сарни Рівненської області. Проти залишків Червоної армії створив тисячну «Поліську Січ» зі штабом у м. Олевськ (Житомирська область), що діяла до листопада 1941 р. Навесні 1942 р. поновив її як УПА чисельністю 700 осіб, що до саморозпуску в жовтні 1943 року діяла як Українська народно-революційна армія.

Головний командир УПА Івахів, члени штабу Ковальський та Снядецький загинули з охоронцями в німецькій засідці 13 травня 1943 року під с. Чорниж (Волинська область), за 60 км на північний схід від м. Луцьк.

Посаду головного командира до листопада 1943 р. обіймав Дмитро Клячківський на псевдо Клим Савур, залишившись

1943. 89

До польського населення

В останніх днях деякі польські громади звертаються до Української Повстанчої Армії з заявами про свою лояльність і готовність співпрацювати з українським населенням у його боротьбі проти німецьких окупантів і польських провокаторів, які разом із німцями нападають на українське населення та нищать його.

Не маючи змоги повагодувати окремо поодиноких заяв, цією дорогою даємо відповідь тим, що внесли такі заяви, або думають їх складати:

1) Українська Повстанча Армія, в наслідок зради групи польських політиків (що стояли нібито на ґрунті співпраці з УПА), як також виступів деяких поляків, що з німецькою зброєю в руках нищили українське населення й палили села, була змушена поквартати винних із суворістю воєнно-революційних вимог.

2) Мир, що був примінені до поляків деяких громад, були засобом забезпечення українського населення перед плямованою зрадою, і не будуть вони поширюватися на тих громадян-поляків, що стоять на ґрунті співпраці з нами.

3) Гварантуємо повну безпеку тій частині польського населення, яке буде помагати нам у боротьбі проти німців і польських провокаторів. Український народ не має на меті винищувати своїх національних меншин, а навпаки — забезпечує за ними рівні з собою права, домагаючись від них лояльності й співпраці.

4) Закликаємо лояльне польське населення не піддаватися ворожій агітації і не покидати своїх осель, а спокійно працювати на своїх господарствах.

Поляки! Пам'ятайте, що після того роду Ваша допомога німцям проти українців скріпить ворога і дасть йому змогу винищувати польське населення на польських етнографічних землях. Ви тим самим самі загрожуєте собі собі кайдан.

Вилізайте на тих поляків, що мають зброю, щоб збивали її не проти українців, які бажать бути господарями тільки на власній землі, а проти нашого стільного ворога — німецького наїздника, що хоче захопити наші (польські й українські) землі, а нас усіх винищити.

Ваша доля — у ваших руках!

Київ, 17 липня 1943 р.

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНЧА АРМІЯ
Штаб загону „Січ“

Листівка-звернення УПА «До польського населення» 17 липня 1943 р.

крайовим провідником ОУН(б). Він запровадив військові суди й наказав силоміць приєднувати бульбівців. Натомість Боровець 20 липня 1943 р. перейменував свої загони на УНРА. Як уже командир УПА-«Північ», Клячківський загинув у бою з підрозділом НКВС на Оржівських хуторах, 20 км на північ від м. Рівне, 12 лютого 1945 року.

Спочатку УПА поділяли на групи — північну (військова округа «Заграва» — значна частина Рівненської області, командир Іван Литвинчук), північно-західну («Турів» — Волинська область, Юрій Стельмашук), південну («Еней» — південь Рівненської та північ Тернопільської областей, Петро Олійник), східну («Тютюнник» — Житомирська область, Федір Воробець). У січні 1944 р. їх реорганізували в УПА-«Північ» (майор Дмитро Клячківський), що охоплювала й Берестейщину — українські етнічні землі в Білорусі.

У дистрикті Галичина в липні 1943 року провід ОУН(б) і головний штаб УПА заснували Українську народну самооборону (поручник Олександр Луцький). На це вплинули набір українців до німецької дивізії «Галичина», рейд радянських партизанів у Карпати. Самооборона змусила з'єднання генерал-майора Сидора Ковпака біля м. Делятин у серпні 1943 року відступити розпорошено.

Найперше УНС виникла поблизу сіл Березина, Космач, Микуличин (Івано-Франківська область), міст Золочів, Сокаль, Жидачів Львівської області, Підгайці — Тернопільської області. Їхня чисельність складала 5-6 тис. осіб.

УНС реорганізували в УПА-«Захід» (майор Василь Сидор) в січні 1944 р. У березні в ній виділили шість військових округ («Львів», «Буг», «Лисоня», «Говерля», «Маківка», «Сян») і 19 тактичних відтинків.

Основа УПА-«Захід» — сотня, що включала три чоти, чота — три рої, рій — дві ланки. Три сотні об'єднували

в курінь. За статутом сотня налічувала 163 вояки, але від другої половини 1945 р. — вдвічі-тричі менше. Тоді в УПА-«Захід» було 80 сотень.

Самооборонні кущові відділи діяли в межах 3—5 сіл і нараховували 30—60 стрільців. З ними УПА-«Захід» досягла 50—60 тис. бійців. Близько 160 тис. осіб об'єднала мережа ОУН(б), з якою співпрацювало півмільйона симпатиків.

Оперативне командування УПА-«Південь» створено в січні 1944 року на базі трьох куренів УПА-«Північ» [22, с. 132]. Командир — Василь Кук, начальник штабу — Олександр Даниленко, сотник армії УНР. Тоді ж у шифруванні «курінь» замінили терміном «з'єднання», «сотня» — «загін».

Структуру УПА усталили в листопаді 1943 року, коли головним командиром став Роман Шухевич, а потім коригували. Утворено головний військовий штаб і генеральні воєнні округи «Північ» (Волинь, Полісся), «Південь» (Поділля), «Захід» (Галичина). «Схід» для Наддніпрянщини та Лівобережжя не змогли створити, хоча так підписували листівки. Саму ж назву поширили на рейдові групи на стикові Вінницької, Житомирської, Київської, Кіровоградської, Черкаської областей.

Окремі бійці УПА воювали в інших регіонах, приміром, у Сумській області 1944—1948 рр. Повстанські ідеї досягли Кубані, де восени 1944 р. проявили себе сотні «Шума» та «Гомона», а деякі рої проіснували до 1950 року.

У Донецькій області за німецької окупації діяли понад 720 членів ОУН, зокрема в містах Маріуполь — 300, Краматорськ — 120, Мар'їнка і Слов'янськ — по 80, Макіївка — 60, Покровськ — 50, селищі Ольгинка — 30. По поверненні радянської влади затримали близько 400 з них. Десята частина підпільників — західні українці, половина — місцеві мешканці, решта походила з Центральної України.

У Дніпропетровській області у квітні-вересні 1944 року співробітники НКВС арештували 1455 націоналістів. Їхнім центром на Кубані називали м. Єйськ — давнє українське поселення.

Варто підкреслити статус оперативних командувань (груп) «Північ», «Захід», «Південь» як генеральних військових округ. Кожну з них очолював крайовий командир і відповідний штаб. Вони поділялися на військові округи, де безпосередньо керували бойовими операціями. Тилові функції виконували координовані ОУН(б) Український Червоний Хрест, служба безпеки, сітка постачання, самооборонні куштові відділи.

Військова округа відповідала дивізії в регулярному війську. Основна тактична одиниця — сотня (рота) — 150—200 піхотинців. Як ішлося, першу сотню створили на Поліссі в січні 1943 р. (Григорій Перегіняк). Останню — «Басейн» (хорунжий Василь Гудзик) — розформували в Карпатах у вересні 1949 року [22, с. 74].

Уже мовилося, що в сотні були чоти (взводи), які складалися з роїв (відділень). Рій — 10—12 вояків, озброєних одним-двома легкими кулеметами, двома-трьома автоматами, гвинтівками, яких нерідко поділяли на ланки. Їх очолювали відповідно ройовий, чотовий, сотенний.

У 1943—1945 рр. сотні об'єднували в курені (батальйони), а два і більше куренів творили загін (полк) для виконання складніших завдань: рейди, оборона від чисельнішого ворога. Деякі курені мали іще чоти мінометників, кінноти, жандармерії.

У другій половині 1944 р. в структурах «Захід», «Північ», «Південь» виділили по кілька військових округ, а в них — територіальні відтинки. У відтинку налічували 3—5 куренів по 2—3 сотні в кожному, оперативно-тактичні боївки із 15—30 осіб. У звітах чисельні та персональні дані ретельно шифрували.

З устанавленням у 1945 р. кордону між Польщею і СРСР виникли нові структури: Закерзонський край ОУН(б) і військова округа «Сян» УПА-«Захід».

Зазвичай штаби УПА мали сім відділів: оперативний, розвідувальний, вишкільний, політично-виховний, організаційно-персональний, інспекційний, тилловий. Останній видав інтендантами та медиками.

До керівного ядра сотень і куренів належали командир, бунчужний (головний сержант), виховник, лікар, шефи розвідки й жандармерії, іноді капелани.

Комплектували УПА мобілізацією та добровольцями. Спершу запровадили функційні посади: курінний, сотенний, чотовий, ройовий. Згодом увели військові звання: рядові (стрілець, старший стрілець), підстаршинські — підофіцерські (вістун, старший вістун, булавний, старший булавний), старшинські — офіцерські (хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник, генерал-хорунжий). Чимало звань надали посмертно, приміром, 7 із 9 генеральських.

Існувала чітка субординація: ройовий, чотовий, сотенний, курінний, командир загону або тактичного відтинка, командир округи чи групи, крайовий командир, головний командир. У січні 1944 р. затвердили їхні відзнаки, проте не нашивали задля конспірації. До них зверталися «Друже командире», не називаючи звань.

Повстанське військо посилили сотні українських поліцейських округи Волинь-Поділля, що покинули німецьку службу в березні-квітні 1943 року [12, с. 62]. УПА саме дислокувалася поблизу десятків міст, селищ, сіл Волині, Поділля, Полісся — Володимирець, Степань, Висоцьк, Дубровиця, Деражне, Людвипіль, Олика, Цумань, Горохів та ін.

Влітку 1943 року на Волині та Поліссі появилися повстанські республіки — з місцевим самоврядуванням, земельною

політикою в селянських інтересах, освітніми та культурними закладами. Подібні самоорганізовані спільноти існували потім у Карпатах і Закарпатті.

Наказ УПА про місцеві адміністрації, земельні комісії, навчання молоді підписали головний командир Дмитро Клячківський і шеф політичного штабу Яків Бусел 27 серпня 1943 року. Йшлося про негайні вибори сільських рад і земельних комісій, розподіл й обробіток усіх земель — колгоспів, фільварків, залишених поляками, а також про початок освітнього процесу в народних, середніх, фахових сільськогосподарських школах [22, с. 42].

Від серпня 1943 р. в УПА існували відділи за національною ознакою, представники яких за три місяці взяли участь у конференції поневолених народів СРСР. У півтора десятка таких відділах налічували кілька тисяч осіб. Командир з'єднання радянських партизанів генерал-майор Олександр Сабуров стверджував 15 лютого 1944 р., що «40 % УПА не є українцями», в її складі воюють інгуші, осетини, черкеси, турки, росіяни [14, с. 172].

Організатором цих відділів став колишній лейтенант Червоної армії Дмитро Карпенко. Ідеться про підрозділи литовців, грузинів, татар, азербайджанців, вірменів, узбеків, росіян. До УПА приєднувалися дезертири з італійської, угорської, румунської, німецької армій, військовополонені втікачі — голландці, бельгійці, серби. Чеський підрозділ налічував півтори сотні місцевих волинських чехів [21, с. 258]. Поряд служили десятки євреїв — лікарями, бійцями, в установах тилу.

За регіональною ознакою серед усіх бійців УПА було 60% галичан, 30 % поліщуків і волинян, 10 % наддніпрянців. Соціально переважали селяни — середняки та бідняки.

Головний командир УПА вів стратегічну координацію через головний військовий штаб і його шефа — свого першого

заступника. Цей штаб у червні 1943 року очолив Леонід Ступницький, підполковник армії УНР, у грудні того ж року — Олександр Гасин, у січні 1944 р. — Дмитро Грицай, у січні 1946 року — знову Гасин аж до своєї смерті в січні 1949 року.

Найбільшої чисельності бойові (регулярні) сили УПА досягли 1944 р. — 25—30 тис. осіб, які називалися козаками, бійцями, вояками — рядові, підстаршини, старшини. Наприкінці німецької окупації УПА-«Північ» включала 15 тис. вояків, а УПА-«Захід» — 10 тис. Отож одночасно воювали 25 тис. бійців.

Чимало відділів збільшилися на початку повторної радянізації, а після кількомісячної боротьби зменшилися або зникли. У кінці 1944 р. УПА-«Захід» мала п'ять округ: «Буг» — 28 сотень, «Лисоня» — 13, «Говерля» — 51, «Маківка» — 8; «Сян» — 16 сотень (сформували в 1945 р.). Загалом — близько 18 тис. осіб.

Рядовий в середньому через два роки гинув або потрапляв у полон, а командири — за близько року. Сумарно через бойові підрозділи УПА пройшло сто тисяч осіб. Їх рахують, помноживши число сотень на 150, тобто на їхню середню чисельність. У 1943—1944 рр. деякі з них включали понад 200 бійців, у 1945—1947 рр. — сто вояків. У 1948—1949 рр. сотні діяли тільки в Карпатах і налічували менш як 50 осіб.

Командир сотні мав звання поручника, чоти — хорунжого. Але їхні функції виконували здебільше підстаршини. Помічники сотенного — виховник, бунчужний, старший санітар, інтендант. Заступник — командир першої чоти. Сотні означували псевдами командирів або особливо, як-от: імені Богуна. Сотня в складі куреня використовувала його назву з порядковим номером, приміром, «Галайда-2». У бойових звітах їх позначали конспіративно числами. В УПА-«Захід» сотні нумерували від 31 до 100, а чоти — від 101 до 556.

Відзначення за бойові заслуги, працю для війська, поранення запровадили в УПА 27 січня 1944 року. Найвищих нагород за поданням головного командира удостоювала УГВР — Золоті хрести бойової заслуги першого і другого класу.

Срібними хрестами бойової заслуги першого і другого класів нагороджував головний командир за поданням крайових воєначальників. Бронзовим хрестом бойової заслуги й «вирізненням» у наказі відзначав крайовий командир за поданням очільника округи. Похвалу в наказі надавав командир воєнної округи за поданням керівника відтинку або куреня, а «признання» — командир куреня чи сотні.

За особливу працю для українських збройних сил подібно удостоювали Золотим, Срібним, Бронзовим хрестами заслуги як військових, так і цивільних. За кожне поранення від одного до п'яти відзначали срібною зіркою, а від шести до десяти — золотою на стяжці.

Нагородна система УПА включала й відзнаки в наказах, похвалу на урочистих зібраннях, підвищення звання чи посади, посмертне нагородження, позачергову відпустку. Підвищення ініціювали окружні та крайові штаби. Звання від майора до генерала надавала УГВР, де посаду генерального секретаря одночасно обіймав головний командир Роман Шухевич, потім Василь Кук.

Найвищі нагороди — хрести бойової заслуги, як бачимо, мали три ступені (золотий, срібний, бронзовий), п'ять класів (золоті та срібні 1-го, 2-го класу, бронзовий). Нагороджені іменувалися лицарями.

Лицарями Золотого хреста бойової заслуги першого ступеня стали командири куренів Дмитро Карпенко і Дмитро Пелип у квітні 1945 року. Першими Золотий хрест заслуги отримали в жовтні 1945 р. Микола Козак, крайовий референт

служби безпеки, й Олена Мостович, керівниця Червоного Хреста на Волині.

За поранення командир сотні «Хорти» Казимир Яворський мав п'ять золотих зірок. У боях він отримав 25 ран — мабуть, найбільше серед повстанців.

Окремо заснували медалі «За боротьбу в особливо важких умовах» в червні 1948 р. і пропам'ятну (ювілейну) «10-річчя УПА» в жовтні 1952 року. Влітку 1950 року УГВР затвердила Відзнаку вояка УПА.

Самі нагороди не виготовляли, а видавали посвідки. Лиш у квітні 1950 р. Ніл Хасевич підготував їхні графічні проекти.

Від січня 1944 р. і до останнього нагородного наказу в жовтні 1952 р., тобто за неповну дев'ятирічку, найвище відзначені 103 вояки. Золотим хрестом бойової заслуги першого і другого класів — відповідно 40 і 32, Золотим хрестом заслуги — 31. Ще 354 осіб удостоєні Срібних хрестів: заслуги — 150 повстанців, бойової заслуги першого і другого класів — відповідно 76 і 128. Це свідчить про їхній високий статус.

Натомість указом президії Верховної Ради СРСР від 29 жовтня 1948 р. «за боротьбу з націоналістичним підпіллям на Західній Україні» нагородили 1708 військовослужбовців: орденами Червоного прапора (49 осіб), Вітчизняної війни першого ступеня (193) і другого ступеня (272), Червоної зірки (572), медалями «За відвагу» (523) і «За бойові заслуги» (99).

Порівняємо: 1708 орденів і медалей за боротьбу з УПА лише за одним радянським указом і 457 всіх нагород (золотих і срібних хрестів) українських повстанців.

Розділ 3

ПОЛІТИЧНЕ І ВІЙСЬКОВЕ КЕРІВНИЦТВО

УПА задумана як регулярне, а не партизанське військо. Спочатку політично нею керувала ОУН(б). Відтак 11—15 липня 1944 р. в повстанській республіці в Карпатах — у лісничівці на узбіччі гори Виділок, що на південь від с. Сприня (20 км південніше м. Самбір, 30 км західніше м. Дрогобич), пройшов Перший великий збір Української головної визвольної ради.

Делегати — 25 відомих націоналістів, соціалістів, націонал-демократів, прихильників УНР, гетьмана Павла Скоропадського. Восьмеро походили з Наддніпрянщини, 17 — з Волині та Галичини. Дев'ятеро належали до посадовців ОУН(б), у т. ч. дві жінки — Дарія Ребет і Катерина Мешко.

Фізично участь взяли 20 діячів, п'ятеро не змогли прийти, серед них — видатний письменник Іван Багряний, котрий саме оприлюднив пригодницький роман «Тигролови».

Вів засідання заступник головного командира УПА Росгислав Волошин (загинув 22 серпня 1944 р. у с. Бійничі, 15 км східніше м. Дрогобич). Секретар — Микола Дужий, керівник відділу культурної праці Українського центрального комітету у Львові.

Ухвалено наріжні акти — «Устрій», «Платформа», «Універсал», «Присяга вояка Української Повстанчої Армії». УГВР

оголошено «верховним органом українського народу в його революційній боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу». Це підривало легітимність УРСР, змушуючи СРСР переконувати західних союзників у її «суверенності».

Головою УГВР — «президентом воюючої України» — обраний уродженець Полтавщини Кирило Осьмак (1890—1960), випускник Московського сільськогосподарського інституту, агроном, член Центральної Ради від соціалістів-революціонерів. Радянські органи його арештували 12 вересня 1944 р. у с. Верхній Дорожів (20 км на північ від м. Дрогобич) і до 1947 року не могли встановити справжнього імені та посади. Помер нескореним у сумнозвісній тюрмі «Владимирський централ».

Першим, другим, третім віце-президентами стали відповідно колишній голова Українського національно-демократичного об'єднання і віце-маршалок польського сейму Василь Мудрий, греко-католицький священник Іван Гриньох, екс-директор середньої школи у м. Нікополь Дніпропетровської області Іван Вовчук (Федір Вовк).

Головою генерального секретаріату та секретарем військових справ затверджений Роман Шухевич, секретарями закордонних справ — Микола Лебедь, внутрішніх справ — Ростислав Волошин, фінансово-господарських справ — Василь Мороз, бюро інформації — Йосип Позичанюк.

Посаду генерального судді довірили викладачу Львівського університету Ярославу Біленькому, колишньому представникові уряду ЗУНР у м. Сокаль і співробітникові міністерства освіти УНР у Кам'янець-Подільському.

Аби вести дипломатію, ряд її членів емігрували на Захід, де відстоювали право України на незалежність перед провідними державами. Закордонне представництво УГВР заявило голові Паризької мирної конференції у вересні 1946 р., що уряд УРСР

не обраний вільним волевиявленням, а «накинута Україні московською централею комуністичної партії».

Генеральний секретаріат слугував підпільним урядом, перекидаючи місток спадкоємності з Центральною Радою та УНР.

Про створення УГВР повідомили рейхсміністра окупа-них східних територій Альфреда Розенберга 17 листопада 1944 року [25, с. 427—428]. Тоді не знали справжніх імен і прізвищ її членів, але зауважили, що новостворений орган покликаний представляти УПА на державному рівні.

Головний командир УПА (Р. Шухевич) і закордонне представництво УГВР (о. І. Гриньох), закордонні частини ОУН (С. Бандера) контактували через наземних і повітряних кур'єрів, радіозв'язок. У співпраці з німецькою, американською, британською розвідками в Україну прибуло вісім десантів: 27 грудня 1944 р., 5 вересня 1949 р., 31 травня 1950 р., 14 травня 1951 р. (тричі), 19 травня 1951 р., 12 серпня 1952 р.

Поручники Юрій Лопатинський та Василь Чижевський, радист Сильвестр Скоробогатий завантажилися в м. Краків і десантувалися з німецького літака на парашутах поблизу с. Бубнище, недалеко м. Болехів. Головний командир отримав фінансову і технічну допомогу. Співпраці з абвером і вермахтом далі не вийшло. Німеччина капітулювала.

Місія УПА при закордонному представництві УГВР і колишній парашутист Лопатинський підготували другий десант — поручник Іван Паньків і хорунжий Микола Мельничин, які раніше прибули як кур'єри від Шухевича. Американський літак із м. Вісбаден у Західній Німеччині опівночі доставив їх в околиці с. Крупське над р. Дністер — поблизу м. Миколаїв Львівської області.

Наступного разу поручник Іван Хома, старший булавний Ілля Сенчишин, булавний Дмитро Хомик (прибули кур'єрами

1949 р.), сотник Михайло Дуда (у 1947 р.) приземлилися біля с. Тинява, неподалік м. Болехів. У жовтні 1950 р. Хома повернувся і сповістив про смерть Шухевича. Це останній кур'єр на Захід від командування УПА та єдиний нагороджений двічі Золотим хрестом бойової заслуги першого класу (1950, 1951).

У 1951 р. британська розвідка MI-6 підготувала 18 парашутистів, про що подвійний агент Кім Філбі повідомив Москву. 14 травня англійський літак із двома групами кур'єрів вилетів з острова Мальта й скинув одних біля с. Конюхи (40 км західніше м. Тернопіль), інших — біля м. Любачів, Польща. Третю групу висадили окремо біля м. Коломия.

Через п'ять днів американським літаком в Україну вирушили член УГВР Василь Охримович і три радисти. Як описано, по приземленні в околиці с. Широкополе (певно — урочище Широке Поле с. Витвиця) поблизу м. Болехів парашутисти встановили радіозв'язок із закордонним представництвом УГВР, провели заплановані зустрічі та передали пошту.

Пізнього вечора 12 серпня 1952 року біля с. Криве, що біля знаменитого гірськолижного курорту в с. Тисовець, приземлилися два радисти, але дорогою на гору Парашка (неподалік м. Сколе) їх полонила легендована група МДБ.

УГВР очолювала повстанців упродовж десятиліття. Останній глава уряду (генерального секретаріату) Василь Кук потрапив у полон.

У «Платформі» виокремлені визвольні уроки 1917—1921 років, пов'язані з недостатньою внутрішньою національною єдністю. Підкреслено, з ініціативи УПА створено єдиний керівний центр під назвою «Українська Головна Визвольна Рада», як «верховний орган українського народу» для революційно-визвольної відбудови Української Самостійної Соборної Держави.

Її політичні та соціальні засади — загальне народне представництво, свобода думки, світогляду та віри, розвиток української національної культури, справедливий соціальний лад, рівність всіх громадян перед законом, громадянські права всім національним меншинам, рівний доступ до освіти, вільне трудове господарювання і землекористування, усупільнення основних природних багатств — землі, лісів, вод і надр, націоналізація важкої індустрії та транспорту, вільний та кооперативний розвиток легкої та харчової індустрії, торгівлі та ремесла, вільне кооперування дрібних виробників, справедливе соціальне законодавство.

Декларували мирне співжиття з усіма сусідами України з визнанням права кожного народу на власну державу на етнографічних землях.

УПА послідовно очолювали чотири головних командири — Василь Івахів і Дмитро Клячківський 1943 р., Роман Шухевич 1943—1950 рр., Василь Кук 1950—1954 рр. Троє з них полягли молодими — 33—42-річними. Клячківський на момент загибелі командував УПА-«Північ». Кук помер на 95-му році життя.

Військові звання в УПА ввели в грудні 1943 року. Генеральські чини присвоювала УГВР. Перше звання генерала-хорунжого посмертно надано Леоніду Ступницькому (1891—1944) у квітні 1945 року. Бувши начальником штабу УПА-«Південь», він загинув 30 липня 1944 р. в сутичці з військами НКВС біля с. Дермань Рівненської області.

Званням генерала-хорунжого в жовтні 1945 року посмертно відзначений начальник розвідки воєнної округи «Тютюнник» УПА-«Північ» Іван Трейко (1898—1945). Поліг 18 липня 1945 р. в бою біля с. Сторожів Рівненської області.

Головний командир Роман Шухевич (1907—1950) став генерал-хорунжим 22 січня 1946 року, тобто у День Злуки (Со-

борності). Загинув у с. Білогорща (нині частина Львова) 5 березня 1950 року.

Такого ж звання посмертно удостоєний начальник головного військового штабу УПА майор Дмитро Грицай (1907—1945) в лютому 1946-го. Він повісився в чехословацькій тюрмі м. Прага 22 грудня 1945 року після невдалої спроби в складі спеціальної групи перейти в Німеччину для зустрічі з Бандерою.

Напередодні десятиліття УПА 12 жовтня 1952 р. УГВР посмертно надала чотири високі звання за датами загибелі номінованих:

генерала-хорунжого — начальнику головного військового штабу УПА полковнику Олександрові (Олексі) Гасину (1907—1949), який застрелився в середмісті Львова біля головної пошти, уникаючи радянського полону 31 січня 1949 р.;

генерала-політвиховника — військовому референту ОУН(б) Іванові Климіву (1909—1942), якого закатували в німецькій тюрмі Львова 4 грудня 1942 р., а також шефу політично-виховного управління головного штабу УПА Дмитрові Маївському (1914—1945), котрий 19 грудня 1945 р. застрелився, коли невдало переходив чехословацько-німецький кордон із Грицаєм;

генерала контррозвідки — головному керівнику служби безпеки ОУН(б) і контррозвідки УПА Миколі Арсеничу (1910—1947), який 23 січня 1947 р. застрелився разом із дружиною в заблокованій криївці біля с. Жуків Тернопільської області.

Головний командир Василь Кук — генерал-хорунжий від 14 жовтня 1952 року. Його арештували разом із дружиною 23 травня 1954 року в лісовому бункері неподалік м. Золочів Львівської області.

У тому переліку шість генералів-хорунжих, два генерали-політвиховники та генерал контррозвідки. Семеро із дев'яти

генералами стали посмертно. При житті ними іменовані лише головні командири — Шухевич і Кук.

Роман Шухевич очолював УПА найдовше — сім років. Указом президента України 12 жовтня 2007 року йому посмертно присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена Держави. У червні 2008 року Національний банк України ввів в обіг срібну ювілейну монету «Роман Шухевич» номіналом 5 грн.

Він випускник Львівського політехнічного інституту, інженер-мостобудівник. Замолоду відвідував аматорські вистави, гарно співав і грав на фортепіано, зокрема твори норвезького композитора Едварда Гріґа й улюблену народну пісню «Ой ти, дівчино зарученая, чом ходиш засмученая?»

У польових умовах одягався подібно до рядових: чоботи, штани, гімнастерка, пілотка. У Львові знайомився зі східними українцями інкогніто як учитель чи інженер. Умів захопити бесідою. Відомі його службові помешкання біля сіл Заболотівка Тернопільської області 1945 р. Княгиничі Івано-Франківської області 1946—1947 рр., Грімне Львівської області (резервне).

Відзначався хоробрістю і конспіративним чуттям. Коли його розшукували в околицях Львова, перебував у кардіологічному санаторії на березі Чорного моря в Одесі, причому двічі — у червні-липні 1948 і червні 1949 рр., відвідував Київ. До власне загибелі радянські спецслужбовці тричі його «вбивали» з актами упізнання.

Шухевич перетворив УПА в потужну силу. Запровадив постійні рейди й марші, що надали маневровості перед численним ворогом — німецькими частинами та радянськими партизанами. Коли 1943 року відкрився «польський фронт», ужив заходів для його припинення.

Провівши поступову демобілізацію регулярних частин УПА, розробив нову тактику, що полягала в терористичних акціях, засідках, саботажах, диверсіях, протидії ворожій агентурі.

Загинув уранці 5 березня 1950 року в перестрілці, коли с. Білогорща й сусіднє львівське передмістя Левандівка оточили 8 тис. солдатів МДБ.

Його наступник на посадах головного командира УПА, провідника ОУН в Україні, секретаря УГВР — Василь Кук (1913—2007). Свого часу здобував фах юриста в Люблінському університеті. Командував УПА-«Південь», що провела найбільший бій з радянськими військами — біля с. Гурби у квітні 1944 рр. [22, с. 137—144].

Полюючи за чільними повстанцями, радянські агенти надавали снодійний препарат «Нептун-47» у рідку їжу та напої, радіосигналізаційний апарат «Тривога» вмонтовували в підконтрольних помешканнях. Так вони вчинили, як узяли під контроль сховище головного командира.

Василь Кук із дружиною Ульяною Крюченко 24 травня 1954 року вийшли до криївки в лісі на північ від с. Крутів на межі Львівської та Тернопільської областей — 20 км східніше м. Золочів. Зрадники-зв'язкові приспали їх «Нептуном», а через «Тривогу» викликали оперативну групу КДБ.

В ув'язненні головний командир з'ясував, що СРСР і Польща залучили фальшиву підпільну мережу в Закерзонні. Відкритим листом він сповістив діаспору про цілковиту поразку підпілля. Відтоді не посилали з країн Заходу в Україну кур'єрів.

«Міркування щодо використання заарештованого Кука Василя в інтересах Радянської держави» схвалив голова КДБ СРСР Іван Серов «з метою морально-політичного розгрому націоналістичних центрів за кордоном і розкладання оунівських елементів усередині країни». 14 липня 1960 року його з дружиною помилювали. Через два місяці, 19 вересня, він оприлюднив свій лист по радіо і в газеті «Вісті з України», а КДБ підсилив «покаяннями» двохсот колишніх повстанців.

«Відкритий лист Василя Кука до Ярослава Стецька, Миколи Лебеда, Степана Ленкавського, Дарії Ребет, Івана Гриньоха та до всіх українців, що живуть за кордоном» мовив про переваги радянського ладу. Головне послання — «вже багато років тому підпілля в Україні не стало».

Опісля Василь Кук здобув диплом історика в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка. В Інституті історії АН УРСР досліджував тему «Українське національне питання і українські політичні партії на західноукраїнських землях. 1918—1941 роки». Звітти його звільнили 1972 року за рукопис розділу монографії «Марксизм-ленінізм про українське національне питання». Кандидатську дисертацію «Роль селянського післяреформеного банку в проведенні століпінської аграрної реформи в Україні» не допустили до захисту. Півтора десятиліття трудився постачальником у комбінаті побутової реклами. До відходу за межу зберігав добру пам'ять, спілкувався з ученими й журналістами, користувався інтернетом, писав книжки.

Серед загиблих або затриманих радянськими органами 1944—1956 рр. налічують 81 командира округ, груп, загонів, відтинків, 58 курінних, 326 сотенних УПА.

Серед тих, які дожили до глибокої старості, вирізняється командир воєнної округи «Буг» полковник Василь Левкович (1920—2012), лицар Золотого хреста бойової заслуги другого класу (березень 1946). Потрапив у полон непритомним після штурму його криївки в грудні 1946 року. Відбув 25 років виправно-трудових таборів. Опісля працював електриком на шахті м. Червоноград і не визнавав себе громадянином СРСР. Отримав паспорт незалежної України, реабілітований аж 1997 року.

УПА бракувало кваліфікованих ройових і чотових, тому відразу розпочали їх вишкіл. Ряд інструкторів походив із

Дружин українських націоналістів. Уже в червні 1943 року 59 випускників поліського навчального відділу «Вовки» розподілили у военній окрузі «Заграва» — північна Рівненщина і південна Пінщина.

У Карпатах влітку 1943 року заснували вишкільні курені «Чорні Чорти», «Гайдамаки», імені Кривоноса, а 1946 р. на Закарзонні — підстаршинські школи імені полковника Коника — 110 курсантів із тактичного відтинка «Лемко» воєнної округи «Сян» (травень-червень), «Переяслави» — 60 курсантів із відтинка «Розточчя» округи «Буг» (серпень-жовтень).

Чотових готували 3—4 місяці відділи «Дружинники» і «Лісові чорти» на Поліссі, «Олені» в Карпатах (с. Бряза, нині Козаківка, що в горах за 20 км від м. Болехів). Курсантів називали «юнаками», випускників — «елевами».

«Дружинники» — сотня поручника Левка Криська, «Лісові чорти» сотника Василя Брилевського, «Олені» поручника Степана Фрасуляка восени 1943 — навесні 1944 рр. підготували близько 700 чотових.

«Лісові чорти» розташувалися поблизу с. Любешка, за 40 км на південний схід від Львова. Вишкільний табір охороняли відділи УПА. Восени 1944 р. її закінчили двісті підстаршин. Тоді ж на Гуцульщині (округа «Говерла») відкрили старшинську школу «Грегіт», а в окрузі «Маківка» — підстаршинську «Крилаті». У травні-жовтні 1945 р. діяла підстаршинська школа «Вертеп» біля с. Соколівка, 25 км західніше м. Броди, в складі 80 курсантів і 30 охоронців.

У них навчали рядових і кандидатів на підстаршин (сержантів). Кожна програма мала повну та скорочену версію. Повний вишкіл рядових тривав 318 годин, скорочений — 234, підстаршин — відповідно 261 і 169.

Рядові вивчали дев'ять предметів: польову (тактичну), внутрішню і санітарну служби, впоряд (стройову підготовку),

зброєзнавство (рушниці, автомати, кулемети, гранати радянського, чеського, німецького, угорського виробництва), стрілецьку справу (балістику та практичну стрільбу), піонерку (окопування і маскування), мінерку (мінування), теренознавство (орієнтування на місцевості), політичне виховання.

Майбутні підстаршини мали десять подібних дисциплін підвищеного рівня. У них уже не було зброє- і теренознавства, зате вивчали нові предмети: зв'язок, організація війська, картознавство.

В УПА воювали представники всіх прошарків, найбільше — селян. Це молоді люди віком 18—28 років з початковою і неповною середньою освітою, позапартійні. Командні пости середнього рівня в куренях і сотнях займали 30—35-літні — переважно міщани, з середньою і вищою освітою, досвідом Дружин українських націоналістів, радянської, польської, німецької армій.

Розділ 4

ЗБРОЯ І ТИЛ

УПА вперто протистояла тоталітарним країнам завдяки селянам, які винесли найважче: воювали, забезпечили запілля — тил, страждали від ворожих репресій.

Від запілля залежала життєздатність бійців — зв'язок, розвідка, контррозвідка, матеріальне постачання, медична опіка. Його військово-адміністративний поділ нагадував мережу ОУН(б): станиця — куш — підрайон — район — надрайон — округ.

Керував запіллям заступник головного командира, спочатку — Ростислав Волошин. Господарська референтура постачала необхідним бойові підрозділи, організаційно-мобілізаційна — відповідала за самооборонні кушові відділи.

Служба зв'язку — нервова система УПА. Керівників і лінійних зв'язкових підбирали з організаційним хистом. Зв'язкові виконували завдання вдень і вночі за будь-якої погоди й не мали потрапити в полон живими. Командування віддавало ними накази, розпорядження, інструкції, а зворотно отримувало звіти, повідомлення тощо.

Ворожа агентура найперше проникала в лінії зв'язку, якими також рухалися бійці та командири. На лінії працювали двоє: зверху вниз і навпаки. У разі загибелі або полону одного

інший поновлював зв'язок. Поряд з основними лініями створювали запасні.

Використовували кілька видів зв'язку: «живий» (між населеними пунктами курсували місцеві мешканці, далі — підпільники), «мертвий» (у таємні місця приносили й забирали повідомлення), кінний кур'єрський (інформаційний обмін між крайовим й окружним штабами тривав не довше доби, а між штабом воєнної округи та куреннями та сотнями — не довше 12 годин) [4, с. 95].

Зв'язкові — жінки та діти — викликали найменші підозри у ворога. УПА-«Північ» налагодила всередині воєнних округ польовий телефонний зв'язок, використавши трофейну апаратуру. Поширився радіозв'язок. Курси радистів УПА у 1944 р. проходили поблизу м. Долина Івано-Франківської області.

Зв'язковими лініями рухалися кінні валки зі зброєю, спорядженням, харчами. У конспіративних пунктах розміщували відділи охорони й розвідки з умовами для відпочинку, ремонту возів чи саней, заміни коней.

Господарські референтури ОУН(б) взаємодіяли з інтендантами УПА. У штабах вивчали економічне становище та матеріальні можливості певних районів. Тому в гірських місцевостях не створювали великих відділів.

Первинна ланка господарської служби — станиця зі станичним. На нього покладался збір харчів, взуття, одягу, возів, зброї, ковальських знарядь, будівельних матеріалів та ін. Районні господарники наповнювали тилові бази, сховані у важкодоступних лісах, видавали інтендантам необхідне.

Норми оподаткування визначали два чинники: накладений ворожою адміністрацією контингент і родинні потреби. Крім натуральних податків, серед населення збирали грошові позики в обмін на облігації — «бофони», які незалежна Українська Держава мала виплатити. У 1947 р. надрукували 12 тис.

бофонів, а 1948 р. — 34 тис. Розповсюдивши їх, повстанці отримали 1,7 млн крб готівки [2, с. 37]. За майно чи провіант вони залишали посвідки, щоб радянські органи не звинуватили селян у пособництві. За свавілля і грабежі карали винних смертю.

У повстанських республіках діяли кравецькі, шевські, ремонтні та ін. майстерні, молочарні, пекарні, млини, м'ясарні. Консервували молоко, м'ясо, повидло, виготовляли олію, масло, сметану, тютюн, цигарки. Восени інтенданти брали необхідне на кілька місяців, а повстанці зберігали у своїх криївках. Адже взимку приховати сліди на снігу складно.

Карта. Рух опору.

УПА поповнювало спорядження, боеприпаси, зброю нападами на ворожі гарнізони, обміном полонених або харчів. Угорські солдати, відступаючи, віддавали міномети за поросят, стрілецьку зброю — за хліб, сало, картоплю.

Надлишки військового майна ховали в криївках, за які відповідав зброяр. Командири знали, чим володіють і на скількох підлеглих. Старалися забезпечити їх однотипною зброєю та набоями, які частково виготовляли у власних зброярнях. У жовтні 1943 р. повстанські конструктори на півдні Волині розробили гранату «Комар» («комарівка») і налагодили її випуск [4, с. 99].

Польова жандармерія УПА розшукувала дезертирів і повертала до відділів, виясняла долю зниклих безвісти, виконувала покарання і стягнення, розслідувала злочини.

Організаційно-мобілізаційні референти та військові інструктори облікували призовників на добровільній основі, відмовившись від примусових мобілізацій. Добровольців оглядала комісія — лікар, члени обласного й окружного проводів, організаційно-мобілізаційний референт, референт служби безпеки. Придатних скеровували на початковий кількатижневий вишкіл.

Кадровий резерв УПА — самооборонні кушові відділи. Це жителі одного чи кількох сіл — від 10 до 50 стрільців. Очолював їх військовик (інструктор), а в керівництво входили зброяр, референти зв'язку й безпеки, господарник, пропагандист. Вони обороняли села й підлягали сотенному при прибутті сотні.

Самооборонці постачали харчі та одяг УПА, охороняли й забезпечували шпиталі — ліки, перев'язний матеріал, прання. Опікувалися постраждалими від облав, родинами полеглих і депортованих.

Вояки УПА мали здебільше легку зброю: радянську, німецьку, чеську, польську, угорську, іноді японську, французь-

ку, американську. Адже танки, авіація, артилерія сковували в маневрах, громіздкі в обслуговуванні. До середини 1944 року сотні та курені воювали з обозами. Потім від них відмовилися, бо знижували маневровість.

Спочатку повстанці володіли великою кількістю автоматичної зброї для ближнього бою. Потім противника стримували на значній відстані. Тому скоротили число автоматів. Карабіни й самозарядні гвинтівки вражали далі й з меншою витратою набоїв. Вони були переважно радянські, німецькі, угорські. Самозарядні 7,62 мм гвинтівки системи Федора Токарева зразка 1940 р. називали «десятками» за місткістю магазину — 10 набоїв [4, с. 185].

Снайпери УПА мали гвинтівки з оптичними прицілами. Деякі повстанці освоїли рідкісні штурмові гвинтівки StG44, що надходили у вермахт від середини 1944 р. Пізніше це — радянський «автомат Калашникова».

Автоматами озброювалися командири, зв'язкові, санітари, відділи особливого призначення: розвідувальні, диверсійні, охоронні. З радянських зразків — ППД-40, ППШ-41, ППС-43, а з німецьких — модифікації MP-38, де вперше використано пластмасу й алюміній.

ППД-40 іменували «фінкою», бо розроблений на основі фінського «суомі». Мав прицільну дальність 500 м, ефективний до 200 м. Натомість ППШ-41 називали «папашка», обігруючи абревіатуру. Споряджався двома магазинами: дисковим і секторним. Дульне гальмо-компенсатор (скошений передній край кожуха ствола) підвищило купність стрільби на 70 % у порівнянні з «фінкою».

Легким ППС-43 з відкидним прикладом володіли сотенні та чотові. Призначався для автоматичного вогню, але тренувані робили одиничні постріли, відпускаючи спусковий гачок одразу по натисканні.

Двома ручними кулеметами озброювали рій, що поділявся на дві ланки. Кулеметники паралізували ворожі укріплення, стримували ворога, прикривали відхід. Повстанці Гуцульщини воювали угорськими кулеметами, Закерзоння — польськими, чеськими. Проте здебільше — радянськими та німецькими, особливо 7,62 мм ДП-27 (Дегтярьова) — з низькою скорострільністю, що економило боеприпаси. Віртуози робили одиничні постріли. Угорський кулемет 31М, або «Сура» на жаргоні, теж міг стріляти одиничними [4, с. 193].

Для індивідуального захисту повстанцям служили револьвер Леона Нагана та пістолет Федора Токарева. Престижним вважали 9 мм пістолет Р38 Фріца Вальтера.

Кожен вояк мав не менше двох гранат. Іноді зв'язкові носили на грудях прикріплений до портупей мішечок із гранатою і причепленим до кільця шнурком. З його допомогою зубами висмикували кільце, щоб уникнути полону.

Оборонялись «репанками» — радянськими гранатами Ф-1 вагою 0,6 кг, які сконструювали за французьким зразком. Уламки після вибуху вражали в радіусі 200 м. Наступальна РГ-42 важила 0,42 кг, уражала до 25 м.

Німецька наступальна М39 (яйцеподібна, 0,22 кг) вбивала в радіусі 10—15 м. Оборонно-наступальну М24 через довге руків'я прозвали «макогоном». Важила 0,5 кг, уражала до 15—25 м. Скріплюючи у зв'язки, ними підбивали ворожу техніку.

Піхоту противника спиняли з німецького «гарлача» — 30 мм рушничного гранатомета. Бронетехніку й опорні пункти знищували з протитанкових рушниць і 149 мм ручних гранатометів — «фаустпатронів», що пробивали броню до 20 см на відстані 30 м.

У кінці 1944 р. повстанці відмовилися від гармат через брак набоїв. Однак використовували радянський 82 мм міно-

мет і 150 мм турбореактивні снаряди німецького шестиствольного міномета — «торпеди».

Зрідка атакували з танками. Одним із них 1943 р. курінь «Лайдаки» штурмував угорський гарнізон у селищі Цумань Волинської області [4, с. 201].

Відомо про два повстанські літаки: німецький розвідувальний Gota-145 та радянський У-2, легкий розвідник і бомбардувальник. Радянським розкинули листівки поблизу м. Долина, а німецький з тризубами на крилах у червні 1944 року від лісу с. Кадобна перелетів над м. Долина до с. Витвиця — близько 50 км.

Народний комісар внутрішніх справ Берія 18 січня 1945 року деталізував очільникам СРСР Сталіну, Молотову, Маленкову розмах війни з українськими повстанцями [25, с. 515—518]. У них натоді захопили 33 гармати, 316 мінометів, 207 протитанкових рушниць, 2,8 тис. кулеметів, 4 тис. автоматів, 16,6 тис. гвинтівок, 1,9 тис. пістолетів, 31 тис. гранат, 33,5 тис. снарядів і мін, 3,6 млн патронів. Це озброєння стрілецької дивізії зі штатом 15 тис. осіб.

Всього в УПА здобули майже 70 гармат, 600 мінометів, 360 протитанкових рушниць, 80 вогнеметів, 9,2 тис. кулеметів, 26 тис. автоматів, 7,3 тис. гвинтівок, 310 радіостанцій, 100 друкарень, 2 бронетранспортери, 20 автомашин, 30 мотоциклів, 1,2 тис. складів. Зброї вистачило б на три піхотні дивізії.

Розділ 5

ПОВСЯКДЕННЯ БІЙЦІВ І КОМАНДИРІВ

Вижити складно, коли життя нічого не варте. В УПА вбачали безпеку, коли панувала війна. Вступали свідомо, більшість не належала до ОУН(б). Протрималися довго завдяки системі самозбереження.

Рахувалися з природно-географічними чинниками. Так, увесь березень 1943 р. видався морозним — до -7°C ночами. Від середини квітня різко потепліло. Якраз УПА оперувала на площі 100 тис. кв. км, густо залісненій, де комунікації залежали від погоди.

Навесні 1947 р., після зимування в криївках багато повстанців хворіли на легені та серце. У травні головний командир директивно розформував усі сотні, за винятком Карпат і Закерзоння, а бійців спрямував у збройну підпільну мережу, націлив працевлаштовуватись у радянських установах — державних, господарських, партійних, комсомольських.

Повстанці воювали конспіративно — під псевдо для захисту рідних. Найуживаніші псевда пов'язані з флорою та фауною (Сокіл, В'юн, Ясен), предметами (Стріла, Бомба, Молоток), іменами й прізвищами (Андрій, Сірко, Байда), природними явищами (Грім, Хмара), етносами й субетносами (Гуцул, Японець), родом занять і соціальним станом (Швець, Голота),

топонімами (Крим, Лиман). Зустрічалися також прикметникові (Бистрий, Сірий), дієслівні (Непитай, Угадай), ідіоматичні (Зірвишапка, Розбийгора).

Персональні дані у внутрішніх документах зашифровували. Методику конспірації засвоювали за підручником «Пашні буряки» 1938 р.: як переховуватися, шифрувати записки, передати інформацію, налагодити зв'язки. Автор — Василь Кук, пізніше головний командир.

Керувалися принципом «Чим менше знаєш, тим менше скажеш». Зв'язкові несли зашиті в одязі чи заховані у волосся записки — «живі штафети», не знаючи адресатів. «Мертві штафети» лишали в дуплі, під будинком, деінде. Вояків учили виливати зі смоли та воску сліди для маскуванню під вагітну, хворого, кульгавого, товстого, худого.

Зв'язкові спілкувалися паролями, кодами, знаками, фразами залежно від регіону. У короткий діалог вставляли ключові слова, як-от: верба — сіно. Запитували: «Пане, ви по сіно їдете?» «Та ні! За вербою!» — звучало у відповідь.

УПА спорудила до 10 тис. замаскованих приміщень. Лиш у ході операції «Вісла» польське військо знищило 1,2 тис. бункерів і криївок. Це підземні схованки для зимування, лікування, зброї, їжі з доступом до води та повітря. Зверху висаджували дерева. Нерідко заводили електричне освітлення від акумуляторів. У них жили місяцями, подекуди разом чоловіки й жінки, що ускладнювало побут у замкненому просторі через вологість і недоліки гігієни.

Найвідоміша криївка-шпиталь на горі Хрещатій (Лемківщина) мала дві великі кімнати (7 на 9, 6 на 5 м), кухню (4 на 3 м), туалет недалеко потоку. У січні 1947 року її виявили польські війська. 16 повстанців і медиків вчинили самогубство, одного захопили живим [4, с. 109].

Повстанці постійно міняли базування. Лише взимку довго не залишали прихисток, хоч криївки були вразливими. Сніг над ними танув, бо просотувалось тепло. Весною заливало водою. Влітку трава над криївкою росла краще, бо люди під нею видихали вуглекислий газ.

В УПА переважали чоловіки. Багато з них змагалися за жіночі симпатії, що загрожувало нестатутними відносинами. Командири тримали сувору дисципліну, але деякі зловживали, обмінюючи інтим на протекцію.

Польова жандармерія УПА та служба безпеки ОУН(б) протидіяли пияцтву, дезертирству, мародерству, домаганням, нехтуванню обов'язками. Згвалтування зараховували до важкого злочину. Двох бійців на Волині 1944 року показово розстріляли, бо згвалтували польську підпільницю перед її стратою [5, с. 101].

У вересні 1949 року референт служби безпеки Бережанського району «Поет» арештував підпільницю «Конвалію» за підозрою в співпраці з МДБ, згвалтував і сфабрикував протокол допиту, дописавши «зізнання». «Конвалія» поскаржилася конвоїрам. Після розслідування «Поета» засудили до розстрілу.

Таких страчували перед повстанцями й обов'язково зачитували повний текст вироку. Злочини скоювали через образи, помсту, сварки, принцип колективної відповідальності. У липні 1944 року командир УПА-«Захід» Василь Сидор заборонив убивати жінок, дітей, старих у відплатних акціях.

В УПА толерували стосунки, освячені вінчанням. Терпимо ставилися до пар наречених, чії відносини означали фактичний шлюб. Таке подружнє життя тривало недовго, часто з відмовою від народження дітей. Багато жінок уникали інтиму через можливі ускладнення: хвороби, контрацепція, вагітність, пологи.

Війна не перепона для любові та тілесних утіх. Вояки одружувалися з дозволу й благословення командира. Шлюбна церемонія включала вінчання в колі найближчих побратимів, деколи з музиками, танцями, піснями.

Заборонялися дисциплінарні покарання проти здоров'я і гідності — побиття, тортури, голод, глузування. За легкі провини фізично карали за рішенням козацького (товариського) суду. Воєнний суд розглядав злочини в складі трьох суддів, прокурора, захисника.

Повстанський день починався влітку о пів на сьому, взимку — годинаю пізніше. Після руханки (фізичної зарядки) прибирали місця сання, вмивалися, спільно повторювали «Отче наш», «Богородице Діво», молитву українського націоналіста. Снідали й шикувалися для перевірки особового складу, занять, варті, відходу на завдання [4, с. 138].

Після обіду й перерви навчалися до вечора. Бунчужний (головний сержант) зачитував розпорядок наступного дня. По вечері відпочивали, ремонтували взуття, одяг, шикувалися на молитву й перевірку. О 22.00 вкладалися на ночівлю всі, крім вартових.

У вихідні та свята влаштовували гутірки, ватри, концерти, богослужіння. Квартируючи в селах, вечорами співали й грали на музичних інструментах, танцювали з місцевими дівчатами.

Під час бойових дій режим і побут геть змінювалися. Ночували просто неба, під дощем, на морозі, у сніговії, без гарячої їжі. Харчувалися, вечорами відвідуючи села: супи, вареники, молоко. Селяни в дорогу давали хліб, масло, м'ясо, молоко, печені паляниці, мед.

Такий провіант доповнювали полюванням (солили в бочках м'ясо диких птахів), рибальством (інколи глушили рибу гранатами), збиранням лісових ягід, грибів, трофейними

продуктами з обозів противника. Влітку й восени збирали на зиму до криївок картоплю, борошно, м'ясо, консерви, зерно, сухарі, макарони, сушені овочі. Зимою їли страви з м'яса, картоплі, борошна.

На сніданок споживали чорну каву з хлібом, обідали супом із м'ясом, гуляшем, бобами, горохом, картоплею, вечеряли супом в «їдунці» — алюмінієвій чи бляшаній тарілці. «Залізну порцію» — сухий пайок на чорний день — видавали інтенданти в полотняних мішечках: сухе варене м'ясо, вуджена солонина, сухарі.

Повстанське меню варіювалося з урахуванням, по-перше, квартирування в поселеннях, по-друге, таборування з польовою кухнею, по-третє, екстремальних умов (бої, маневри, криївка), коли їли не завжди якісні продукти.

У спокійну пору повстанці харчувалися краще. У свята випивали по чарці горілки, що в будень заборонялося смертною карою.

На відпочинку чистили зброю, ремонтували взуття, латали однострій, проходили медичний огляд. Запобігали хворобам якомога частішою зміною білизни, купанням, миттям, підстриганням, голінням.

Бійці отримували відпустки на кілька днів, аби провідали сім'ю, наречену. Різдво і Великдень намагалися провести в селах, де їм вручали подарунки: тютюн, сухофрукти, тістечка, сорочки, рукавиці. Відвідували церкву, колядували чи співали гаївки. Оскільки втаємничували особисті дані, то не відзначали днів народжень.

Носили мундири іноземного (німецького, угорського, радянського, польського) і власного виготовлення. Аби спантеличити ворога, одягались у його однострої. Серед трофеїв цінували плащі, білизну, взуття, ковдри, палатки, сорочки, піджаки, штани. Називали їх «роздобеньками».

Однострої УПА масово шили на Волині, Гуцульщині, Закерзонні. Вони відрізнялися кроєм, кольором, якістю, елементами народної або військової традиції. На Гуцульщині носили «петлюрівки» — головні убори, подібні до військ УНР і ЗУНР. Під однобортний відкритий френч із накладними кишенями одягали вишиванки. На відкладний комір і петлицю нашивали петлиці-зубчатки Української галицької армії.

Буденні однострої перетворювали в парадні, одягаючи сорочку й краватку. Нерідко фарбували домотканий конопляний одяг качанням кущами чорниць, тобто ягідним соком. Виходив камуфляж, схожий на німецький польовий.

У березні 1944 р. курінь «Смертоносці» в бою з угорцями в Чорному Лісі (Івано-Франківська область) здобув по два комплекти уніформи на бійця. У липні 1944 року сотня «Леви» охороняла установчий з'їзд УГВР у мундирах німецьких прикордонників [4, с. 164].

В УПА не використовували повну ворожу уніформу, за винятком спеціальних операцій. Носили, скажімо, німецький піджак і радянські штани.

До головних уборів — «петлюрівки», «мазепинки», пілотки, кашкети, вушанки — кріпили кокарди — тризуби з пластмаси та бляхи різного мистецького рівня. Ремінні пряжки виготовляли у вигляді тризуба в рамці.

Бійці УПА Антін Жолобчук
та Іван Бідашук поблизу
м. Надвірна

Учасники рейду УПА в Румунію з місцевими пастухами в липні 1949 р.

У холодну пору вдягали шинелі, ко-
жухи, пальта, фуфай-
ки. Цінували німецькі
чоботи — офіцерські з
якісної шкіри та сол-
датські юхтові. У го-
рах взували німецькі
егерські черевики із
гранчастими скобами,
аби не ковзатися на
схилах.

При потребі хо-
дили в маскувальних

халатах власного крою, радянських плащ-накидках, німецьких
камуфляжних плащ-наметах.

Існував проект однострою і знаків розрізнення УПА —
нашивок і погонів. У 1944 р. ввели функційні відзнаки — дво-
колірні прямі та ламані смуги на лівому передпліччі. Але їх не
нашивали, аби не стати мішенню для ворожих снайперів.

Нагрудну відзнаку вояка УПА спроектував Ніл Хасевич.
Їх у Німеччині виготовили кілька сотень у металі, доставивши
в Україну в травні 1951 р.

Польову амуніцію повстанця обмежили до 6 кг без зброї:
«їдунки»-казанки, торбинки-«хлібаки», пожитки в планшет-
них або речових сумках. На портупею чіпляли чохли з магази-
нами, карабінні підсумки, дві-три гранати. У кожного на поясі
висіла кобура з пістолетом, подеколи ножі з руків'ями.

Квартирували в лісових таборах, укріплених ровами
з кулеметними гніздами. Землянки з дерев'яними нарами
опалювалися. Поруч робили підземні склади, лазні, пральні.
У рейдах ночували на ліжках з гілок і четини. Лягали так, аби

швидко зайняти бойові позиції.

Зазвичай ніч присвячували маршу, відпочивали зранку. Ліси давали зручний простір, бо легше сховатись у відносній безпеці. Часто квартирували в селах, де споживали домашнє, ночували в стодолах і хатах. Зимом приймали «зимну купіль», обтиралися снігом, а в селі купалися у прихильних господарів і прали одяг.

Підрозділ польової жандармерії УПА.

Бруд і воші провокували хвороби, особливо тиф. Його лікували сирими яйцями й відваром з гілля верби, вакциною. Профілактичні щеплення проводили проти черевного тифу. Коли плямистий тиф дошкуляв на Лемківщині весною 1945 р., то виварювали білизну в окропі.

У таборі на полонині Букове Бердо (біля с. Балигород, Польща) багато вояків страждало від шлункових розладів. На вимогу санітарів кухарі зменшили вміст жиру в стравах [24, с. 107]. Погане харчування, антисанітарія викликали дизентерію — «червінку». Зцілювалися своєрідно — печеною картоплею або палили деревину липи, товкли на порошок, розбавляли водою і пили як активоване вугілля.

Цингу лікували недостиглою ожиною, цибулею, ячмінною кавою. Санітари давали настоянку йоду й гліцерину, але без належного ефекту. Натомість відвар молоді соснової хвої

невдовзі діяв. Хворі вживали лісовий щавель, листя барбарису та ін.

До венерично хворих ставилися суворо, аж до покарання смертю [5, с. 98]. Іноді ними опікувались і купляли ліки.

Дефіцит ліків покривали цілительством, як-от: обмороження лікували мазями та кролячими шкірками [24, с. 111]. Слідували за підручником фітотерапії «Ліки під ногами» (Краків — Львів, 1943) Юрія Липи — про рослини західних українських земель. Автор написав книжку під впливом поразки УНР, військо яке 1919 року викосили епідемії при нестачі імпортних фабричних ліків. Тоді забули про замітники, розроблені травознавцями.

Більшість медиків УПА не мали фахової освіти. Високо цінували кваліфікованих лікарів. Санітари надавали першу допомогу — обмивали і перев'язували рани, відправляли до шпиталів.

«Листки впавших на полі слави» складали для увічнення пам'яті [24, с. 142]. Зазначали біографічні відомості, бойовий шлях, місце й причину загибелі, місце поховання. Їх шифрували й відправляли до повстанських архівів. Тому відомі біографії полеглих, наприклад, військової округи «Сян».

Повстанські цвинтарі закладали в прихильних селах. Здебільше могили безіменні. Чимало повстанців знайшли вічний спокій в лісах і полях.

Розділ 6

СОЮЗНИКИ І ПРОТИВНИКИ

Від початку німецько-радянської війни патріоти України прагнули єдиного фронту. УПА послужила об'єднавчим містком.

«Поліська Січ» чисельністю 2—3 тис. осіб у липні-листопаді 1941 р. служила Німеччині як окружна міліція у м. Сарни Рівненської області, а м. Олевськ Житомирської області перетворила на столицю мінідержави за прообразом УНР [14, с. 123]. Її газета «Гайдамаки» виходила під гаслом «Своя державність. Збройна сила. Віра Христова».

Під німецьким тиском у листопаді 1941 р. генерал-хорунжий Тарас Боровець-«Бульба» розпустив «Поліську Січ». І небавом започаткував Українську повстанчу армію. Маневруючи між політичними орієнтаціями, в січні 1942 р. у Варшаві домовився з президентом УНР в екзилі Андрієм Лівіцьким про єдність. Схоже мислили збройні відділи Фронту української революції, ОУН(м), гетьманців та ін.

ОУН(м) пережила розкол. Андрій Мельник наполягав на співпраці з Німеччиною, а в травні 1942 року конференція в м. Почаїв обрала його заступником Олега Ольжича й заснувала партизанські загони. Представники ОУН(б) й ОУН(м) 16 травня 1943 року поблизу с. Антонівці на південній Волині

домовилися про об'єднаний штаб. Взаємодії не вийшло. У липні 1943 року мельниківців роззброїли й включили до УПА [16, с. 21].

Повстанці-бандерівці стрімко посіли панівні позиції, перейняли назву УПА й підпорядкували інших. Через те отаман Боровець у липні 1943 року перейменував підлеглих на Українську народно-революційну армію. Так називалися збройні сили ОУН(б) 1941 р.

Відділи УПА 19 серпня 1943 р. напали на штаб Боровця на хуторі поблизу с. Хмелівка, повіт Костопіль. Його дружину — Ганну Опоченську, волинську чешку, тримали заручницею, а в листопаді стратили як польську агентку [14, с. 152]. Тоді ж на перемовинах у Рівному німці затримали Боровця і відправили в табір Заксенхаузен. УНРА перестала існувати.

Німецькі окупанти бачили УПА загрозою. Провели каральні експедиції на Волині в травні-липні 1943 р., залучивши літаки, танки, броньовики, бронепоезди, моторизовані батальйони й тисячі поліцейських.

Нову операцію генерала військ охорони та поліції Еріха фон дем Баха, кашуба за походженням, супроводили пропагандистські атаки й масові арешти. У червні-вересні 1943 р. полягло понад 1,2 українських повстанців і 3 тис. німців із союзниками [21, с. 332, 343, 351]. Загалом від УПА і збройних відділів ОУН(б) 1942—1944 рр. загинуло 12,5 тис. німців та їхніх союзників.

УПА і вермахт уникали конфронтації під час наступу Червоної армії. Також українці домовлялися про спільні дії з поляками. Лише 1943 р. польське підпілля отримало від західних союзників 10 млн дол.: 1,24 млн — на кадри й осередки, 1,44 млн — бойові акції, 5,19 млн — зброя, боеприпаси, вибухівка, 1,5 млн — контррозвідка, 630 тис. — резервна сума. За них

можна утримувати й нині громаду партизанів, а тоді вони вартували значно більше [21, с. 359].

У Галичині німці виявили повстанців влітку 1943 р. при нищенні їхніх господарств — лігеншафтів. Українську народну самооборону (5—6 тис. осіб) посилювали півмільйона членів і симпатиків ОУН(б).

У дистрикті 10 жовтня 1943 р. ввели надзвичайний стан і до липня 1944 р. прилюдно розстріляли 16 тис. галичан. Та окупанти втратили адміністративний та господарський контроль над багатьма місцевостями.

УПА-«Захід» у квітні 1944 року контролювала десятки поселень. Утворила повстанські республіки біля сіл Космач (Івано-Франківська область), Дусанів, Верхня Рожанка і Нижня Рожанка (Львівська область), м. Перемишль (Польща), м. Бережани (Тернопільська область). Подібні мінідержави раніше існували на Волині — Колки, Антонівці, Пустомити та ін.

Великі німецько-українські бої пройшли в горах поблизу м. Долина 6—16 липня 1944 року. Тут базувалися п'ять сотень, школи старшин «Олені» та підстаршин «Беркути», майстерні, шпиталь, обози УПА. Проти них безрезультатно кинули три німецькі бригади й угорський полк.

Угорські військові на Волині та Галичині домовлялися з УПА про гарантії безпеки. Коли Перша угорська армія дислокувалась у нинішній Івано-Франківській області, то повстанці нападали на її лівих і правих сусідів — німецьку бронетанкову й румунську армії. Німецькі офіцери зв'язку перетинали лісові місцевості на авто з угорськими прапорами та номерними знаками. Угорці надавали УПА зброю, медикаменти, лікували поранених.

Коли спалахнула українсько-польська війна, масове насилля було двостороннім й охопило історико-етнографічні

регіони Волинь, Полісся (у т. ч. Берестейщина), Галичина, Поділля, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина, Бойківщина, Гуцульщина.

Ішлося не про цілковите знищення польського населення, а про вимогу покинути українські етнічні землі — поширену практику антиколоніальних рухів. УПА симетрично, але непропорційно відповіла на дії польської поліції, що служила німецькій владі, та польських партизанів — радянських союзників.

Ця війна почалася наприкінці 1942 р. на Холмщині як провокація німецької адміністрації, що виселяла польські села і в них заселяла українців — «живий щит» планованої німецької колонії. Завершилася восени 1947 р., коли операцією «Вісла» знищили провід українських повстанців [12, с. 4, 55].

Витіснення волинських поляків веде відлік 9 лютого 1943 р., коли вбито півтори сотні жителів с. Паросля біля м. Володимирець Рівненської області. Антипольські акції переросли в селянську війну за участі ватаг злочинців і дезертирів. Адже з німецької поліції в березні-квітні 1943 р. дезертувало до 5 тис. українців, але їх менше тисячі організовано перейшли в УПА.

На Волині 1942 р. жило близько 305 тис. поляків, або менш як 15% населення краю, у Східній Галичині — відповідно 800 тис. і 19% [29, с. 272, 221—223]. Польське підпілля було потужним — 264 бази самооборони (142 галицькі, 122 волинські), підпорядковані переважно Армії крайовій та еміграційному уряду в Лондоні. 1943 р. на Волині дислокувалися 7 тис. вояків АК, у Галичині — 27 тис. [12, с. 44; 16, с. 37].

Воєнна округа «Волинь» АК в січні 1944 р. стала 27 дивізією — 6 тис. солдатів й офіцерів [22, с. 127]. Найбільша її база — с. Пшебраже (нині Гайове Волинської області) з тисячею мешканців, які від березня 1943 р. виставляли нічну варту. Тут знайшли притулок іще декілька тисяч поляків. Само-

оборона зросла до чотирьох рот (півтисячі осіб) і нападала на українські села. УПА контратакувала, згоріли два десятки сіл і колоній, півтисячі вбитих.

Українські повстанці 5 липня обстріляли Пшебраже мінометами. Загинули десять поляків. Знов атакували 31 серпня, але захисникам допомогли радянські партизани. 2 жовтня двісті самооборонців Пшебражого з радянськими партизанами обстріляли з кулеметів і мінометів с. Омельне, 15 км північніше. Полягли десятеро українців, а нападники забрали велику рогату худобу.

Уночі 15 жовтня УПА востаннє напала на Пшебраже, але невдало. 25 листопада звідти пограбували українське село Журавичі, сусідне з Омельним, здобули борошно, збіжжя, худобу [12, с. 98—100].

«Відплатні акції» одних змінювали інші. Польські формування нищили українські села без погоджень з урядом у Лондоні, що сподівався відновити Річ Посполиту в довоєнних кордонах. У березні-червні 1943 р. на Волині в понад сто польських нападах загинуло 1,1 тис. українців.

Українські селяни руйнували соціально-економічну основу польського панування — велику земельну власність. Найперше на Волині (райхскомісаріат Україна) постраждали поляки з державних німецьких маєтків — колишніх фільварків. У дистрикті Галичина була дієва німецька влада, сильніші польські громади, впливова греко-католицька церква, тому жертв з обох боків менше.

Декілька епізодів. 22 квітня 1943 р. три сотні УПА атакували німецький господарський пункт у с. Янова Долина (нині Базальтове) — польське робітниче поселення поруч каменоломні, 15 км на захід від м. Костопіль. Загинуло кількасот поляків.

У ніч на 27 березня бійці, селяни з холодною зброєю, спеціальні «палії» штурмували колонію Липники (не існує, поблизу

м. Березне Рівненської області). Понад 180 загиблих. Вирвалися півтисячі осіб, учілів і півторарічний Мирослав Гермашевський (народився 15 вересня 1941 р.), майбутній польський космонавт 1978 р. [12, с. 69].

Повстанці взяли відповідальність за смерть 15 поляків у с. Старий Майдан, на півночі Львівської області. 25 квітня 1944 року вони склали протокол про страту 14 чоловіків віком від 19 до 67 років за допомогу радянським партизанам і напади на села Бордуляки, Монастирок, Станіславчик, Гута-Бабинська, Монастирок-Оглядівський, Нивиці. При виконанні вироку випадково загинула літня полька, до котрої не було жодних претензій.

Протиборча сторона вживала своїх заходів, як-от: відділи НКВС і польські добровольці 28 серпня 1944 р. майже повністю знищили українське село Грабовець (Івано-Франківська область), спалили 300 господарств, убили 86 селян, серед них дітей та жінок.

Народний комісар внутрішніх справ Л. Берія повідомляв подібне голові Державного комітету оборони СРСР Й. Сталіну. Зокрема, коли 22 грудня 1944 р. відділи УПА напали на польське село Товстобаби (нині Високе, 15 км західніше м. Монастирська Тернопільської області), де загинули 53 поляки, згоріло 106 хат [25, с. 515—518]. Втім, тут перебував польський взвод винищувального батальйону, 16 бійців якого серед 82 загиблих — за іншими даними [12, с. 217].

Селяни жорстоко боролися за землю для себе й держави. На Волині брали верх українці, на Закерзонні — поляки. У повітах Грубешів і Томашів серед українців було до 6 тис. загиблих і 20 тис. біженців. АК і Батальйони хлопські вбили щонайменше 660 українців у с. Сагринь (поблизу м. Грубешів) 10 березня 1944 р., а 3 березня 1945 р. у с. Павлокома, що на півдорозі між містами Перемишль і Ряшів, — майже 400 українців.

На Волині від німецьких окупантів полягли 2 тис. поляків, 50 тис. вивезли на роботи в Німеччину, 55 тис. втекли на етнічні польські землі, 5 тис. загинули в партизанських загонах [29, с. 271—283]. Серед жертв українсько-польської війни поіменно відомі 19 тис. волинських поляків.

Українці Волині, Полісся (у т. ч. Берестейщина) втратили від польського підпілля, польської поліції на німецькій службі, польських і радянських партизанів до 12 тис. убитими. Третина з них на рахунку Армії крайової.

Серед галицьких поляків 400 тис. жертв нацистського режиму — 100 тис. примусових робітників, арештованих, убитих, 300 тис. біженців. Ще 15 тис. загинули від українських повстанців.

В українсько-польській війні, як підраховали польські вчені, українці втратили близько 16 тис. убитих і до 20 тис. біженцями, поляки до 39 тис. убитими і 355 тис. біженцями [21, с. 438]. За архівними даними Служби безпеки України, польські втрати в Західній Україні — 30,3 тис. осіб і 240 знищених населених пунктів, українські — 16,5 тис. і 115 поселень.

Коли втрутився СРСР, то українців і поляків розселили по різні боки радянсько-польського кордону. Польське підпілля викоринили операцією «Сейм» 1944—1946 рр. (4 тис. засуджених і знищених), а 840 тис. осіб переселили в Польщу.

Зрештою непримиренні противники порозумілися. Представники УГВР й УПА (глава делегації підполковник Юрій Лопатинський) і Делегатури сил збройних — наступниці АК (капітан Маріан Голембієвський) провели плідні перемовини в Любачівському повіті, нині Підкарпатське воєводство [32, с. 165]. Опісля бійці АК та УПА з охорони делегацій разом сфотографувалися в присілку Жари с. Новий Люблинець 21 травня 1945 р. [31, с. 29].

Угоду поширили на Холмщину й Підляшшя, провівши спільні акції. У травні 1946 р. вдарили на м. Грубешів, визволили три десятки в'язнів. Невдовзі 98-й стрілецький полк внутрішніх військ НКВС СРСР, чії підрозділи тут дислокувалися, покарали за поразку розформуванням.

Польсько-українська атака спричинила паніку. Батальйон НКВС у м. Томашів (60 км на південний захід від м. Грубешів), побоюючись такого ж нападу, тримав кругову оборону.

У ніч на 30 червня 1947 р. польсько-радянський кордон прорвав курінь сотника Мартина-Василя Мізерного-«Рена» з округи «Сян». Його сотенні «Хрін» і «Стах» трьома місяцями раніше, 28 березня 1947 р., влаштували засідку на шосе Балигород — Тісна біля с. Яблінки (Підкарпатське воєводство) і вбили віце-міністра оборони Польщі генерал-полковника СРСР і генерала броні Кароля Сверчевського.

Проінспектувавши гарнізон у Балигороді, Сверчевський направився до прикордонної застави в Тісній в американській автівці «Dodge» з солдатами Війська Польського на двох радянських вантажівках «ЗИС». На виїзді один «ЗИС» зламався, авто й вантажівка охорони (33 особи) поїхали далі. За 6 км від Балигорода на різкому повороті вони потрапили в засідку УПА, яку очолив поручник Степан Стебельський.

Польські військові відступили до гірського потічка, втративши вбитими Сверчевського та двох солдатів. Повстанці, переконавшись, що в залишеній вантажівці нема вартих уваги трофеїв, відійшли. Вони не знали, що в засідку попало двоє генералів і двоє полковників — командувачі дивізії та полку. Інакше б завершили атаку.

За кілька днів, 1 квітня, на тій же дорозі сотня Василя Шишканинця знищила польську заставу з Тісної — 29 жовнів із 32-х.

Польська влада переселила українців на «повернуті землі» (північну Прусію). Акцію «Вісла» розпочали о четвертій ранку 28 квітня 1947 року. У села скерували Військо Польське. Незгідних відправляли в концентраційний табор в Явожно — філії колишнього нацистського концтабору Освенцим.

У Варшаві вважали, що в Закерзонні жило 74 тис. українців, а виявилось — більше, ніж удвічі. Їх депортували на захід і північ Польщі. Залучено 21 тис. польських солдатів, а 14 тис. чехословацьких заблокували кордон із Польщею. Два десятки чехословацьких літаків стерегли прикордоння. З радянського боку підтягнули посилені танками війська МДБ.

Проти українських повстанців у Польщі воювали внутрішні війська СРСР. 64-та стрілецька дивізія прозвітувала, що в жовтні 1944 — листопаді 1946 рр. ліквідувала 1,5 тис. «бандитів», затримала 3,6 тис. вояків АК та УПА, 47,3 тис. «підозрілих». Власні втрати — 177 убитих і 133 поранених — дуже применшені.

На Закерзонні вбито 10—12 тис. цивільних, півмільйона депортовано в СРСР і 150 тис. розсіяно на півночі та заході Польщі. У боях із польськими й чехословацькими військами загинуло 2—3 тис. повстанців, на Захід прорвалося близько 300 осіб і стільки ж в УРСР. Полковник Мирослав Онишкевич, командир округи «Сян», у вересні 1947 р. демобілізував підлеглих.

Найдовше УПА воювала з радянськими партизанами й оперативними групами НКВС і НКДБ. 20 лютого 1943 р. її перша сотня розгромила тих партизанів біля с. Заморочення (нині Лісове), 45 км північніше м. Сарни [22, с. 125]. Вони ж у відповідь палили українські села. Так учинило з'єднання С. Ковпака поблизу смт Людвипіль (нині Соснове) і м. Костопіль 25 лютого.

У ніч на 7 березня на переправі через р. Случ поблизу с. Богуші відділи УПА знищили 16 диверсантів із групи Д. Медведєва. Запеклий бій тривав кілька годин. Повстанці втратили 18 осіб убитими, але втримали позиції. Богуші частково згоріли, загинуло 70 цивільних. Таким прикладів чимало.

У червні того ж року на Полісся і Волинь рушили радянські партизани зі Східної України й Білорусі. Вони маскувалися гаслом боротьби «за Суверенну Соборну Українську Державу з демократичним устроєм».

Тоді ж, у червні 1943-го, розпочався Карпатський рейд Сумського з'єднання С. Ковпака — 2 тис. добре озброєних бійців з обозом із триста возів. За вогневою міццю і числом фахових офіцерів вони переважали будь-яку групу УПА. Рухалися до нафтового басейну в Прикарпатті.

З'єднання Ковпака подолато Полісся і Волинь за нейтралітету з УПА, проте в Галичині вже грабувало села. Німецькі сили безпеки виявили бездарність, тому провід ОУН(б) започаткував УНС. У серпні німці розгромили ковпаківців у горах, а УНС добивало їх, коли тікали на північ. У бою з сотнею «Чорні чорти» 8 серпня біля с. Жаб'є (нині смт Верховина) загинуло 30 ковпаківців.

Воюючи з УПА, радянська партизанська дивізія П. Вершигори в січні 1944 р. рейдувала на Волині та Холмщині спільно з 27-ю дивізією АК — разом 9 тис. осіб. Вони захопили документацію старшинської школи, переманили відділи узбеків і вірмен, убили 180 і полонили 150 вояків УПА, а про свої втрати звітували занадто «скромно» — 16 убитих.

Найбільше радянських партизанів налічували в Рівненській та Житомирській областях: 18 з'єднань (115 загонів) — 30 тис. осіб. 17 березня 1944 р. польський уряд у Лондоні отримав від головного командира АК Тадеуша Коморовського доповідну записку «Загони радянських партизанів в окрузі

Львів», де йшлося: «Б'ються добре, озброєні дуже добре, обмундировані вбого. Ставлення до поляків бездоганне, українців і німців розстрілюють».

Якраз у Галичину пробилися підлеглі Петра Вершигори, Михайла Наумова, Михайла Шукаєва. Через протидію УПА Вершигора і Наумов відступили на польські терени, а Шукаєв — на словацькі.

На рахунку радянських партизанів чисельні злочини проти людяності. Їх скоїла й оперативна група «Переможці» Дмитра Медведєва в українських селах Нивиці та Трійця (північна Львівщина) 27 січня 1944 р. Сусіднє село Старий Майдан із польським населенням не постраждало [18, с. 357].

На світанку 27 січня в Нивиці в'їхали кіннотники й три батальйони — 1,5 тис. осіб. Стільки ж людей проживало в селі: У двадцятихвилинному бою загинуло 11 із 24 бійців УПА, що дислокувались у Трійці. Решта відступила. А «руські партізани», як себе називали, вдалися до тортур, убивств, грабежів, мародерства. Одна з них — радистка Марія Кіх після війни обіймала партійні та державні посади у Львові, пост заступника голови Верховної Ради УРСР.

Врятували Нивиці від цілковитого знищення сім десятків німецьких піхотинців із двома бронемашинами. «Переможці» їх переважали двадцятикратно, але поспішно втекли, підпаливши 67 дворогосподарств і стодолу із закатованими з особливою жорстокістю: двох німців-дорожників (кілками проламали черепа) і 25 українських селян — мешканців п'яти сіл: Нивиці, Трійця, Пустельники, Мукані, Стовпин. Їх убили включно з розчленуванням: нівечили обличчя, вибивали зуби, відрізали руки, ноги, язика, а в жінок груди.

Такі кримінальні діяння СРСР замовчував, зате гучно винуватив повстанців у співпраці з німцями проти «радянського трудового народу».

Водночас легендовані під УПА диверсанти Бориса Крутікова (21 особа) з групи «Переможці» рейдували маршрутом Рівне (Цуманські ліси) — Броди — Львів (ліс під польським селом Ганачів). На півдорозі їх вираховували справжні повстанці. Втративши радиста й рацію, провокатори 19 січня заховалися в с. Гута-Пеняцька під захистом АК.

Німецька військова поліція спалила села Гута-Пеняцька і Ганачів 28 лютого і 2 травня 1944 р. Тої пори українські повстанці стратили трьох польських боївкарів за співучасть у злочинах у Нивицях і Трійці.

У представленні до звання героя Радянського Союзу одночасно фігурують дві версії загибелі Миколи Кузнецова, розвідника-бойовика групи «Переможці»: на початку — «у боротьбі з німецькими загарбниками», у кінці — «у бою з бандою націоналістів (бандерівців)». Імовірно, він зі співниками — Іваном Беловим і бойовиком АК Яном Камінським — потрапив у полон до УПА неподалік сіл Білогородка й Верба Рівненської області.

Зафіксовано сотні зіткнень червоноармійців і повстанців. Командувач 1-го Білоруського фронту маршал Костянтин Рокоссовський повідомив 23 серпня 1944 р., що відділи УПА, кожний до півтори сотні бійців, на Волині зухвало атакували радянські комунікації, маршові підрозділи, знищували командирів. У засідці УПА зазнав поранення і небавом помер командувач 1-го Українського фронту генерал армії Микола Ватутін. 29 лютого 1944 р. біля с. Милятин (20 км північніше м. Острог Рівненської області) його кортеж із чотирьох машин обстріляли сотня Олексія Калинюка, диверсійна група «Черкеса», боївка Феодосія Павлюка — всього до сотні бійців. Вони важко поранили полководця, що оточував крупні угруповання й організовував глибоку оборону, а його штабні документи передали вермахту.

Куля Ватутіну влучила у верхню частину правого стегна й роздробила кістку. Охорона посадила пораненого в «додж», але джип незабаром перекинувся. Далі його везли на «віллісі», що загруз. У найближчому селі рекувізували сани й доставили до лікарів. Кваліфіковану допомогу Ватутіну надали через п'ять годин, а за добу прооперували в м. Рівне. Літаком доправили у Київ — в особняк у центрі зі штатом хірургів, терапевтів, медсестер, перев'язочною, лабораторією. Необхідне доставляли з Москви.

З очільником УРСР Хрущовим 1 квітня Ватутін «охоче випив вина і навіть попросив горілки». З Москви прибули світила — хірург Микола Бурденко й терапевт Микола Стражеско. Хворому ампутували ногу, що не зупинило інфекцію. 14 квітня він олівцем написав Сталіну на бланку глави уряду УРСР: «Справи дуже погані. Бурденко вживає заходів. Прошу декого підстьобнути. Ватутін». Сподівався на всесильного вождя, але наступного дня помер від серцевої слабкості та набряку легенів.

Загалом же «Тактичні інструкції» УПА від 24 грудня 1943 року забороняли атакувати Червону армію, націлили перекати перехід фронту в глибинці. Та на Волині фронтовий період затримався на пів року. У Рівненській області в січні-лютому 1944 р. в сутичках з УПА-«Північ» загинули 439 червоноармійців.

Командувач 1-ї танкової армії Михайло Катуков пригадав: «У ті зимові місяці чимало клопоту завдавали нам і бандерівські банди... Довелося виділити частину бойових засобів для боротьби з озброєними бандами, посилити охорону комунікацій, госпіталів, тилових установ... Жертвою підлих рук бандерівців став і командувач бронетанкових та механізованих військ нашого фронту [1-го Українського] генерал-лейтенант танкових військ Андрій Дмитрович Штевнев» [21, с. 475]. Його

вбили автоматною чергою 29 січня 1944 року із засідки неподалік смт Лисянка Черкаської області.

Згодом, 18 серпня, поблизу м. Підгайці Тернопільської області потрапив у засідку батальйон зв'язку стрілецького полку. Більшість офіцерів і солдатів загинули, врятувалися 11 осіб [12, с. 222, 223].

У районних центрах Західної України розмістили гарнізони чисельністю до батальйону, а в обласних — до полку внутрішніх військ. Загалом — понад 30 тис. осіб. Деякі з них прибули після депортацій в Чечні та Калмикії.

Перемовини УПА та уряду УРСР закінчилися невдало. У лісовій глушині біля с. Конюхи Тернопільської області радянські урядові посланці, офіцери безпеки Сергій Карін й Олександр Хорошун 28 лютого 1945 р. мали тривалу розмову з представниками УПА — заступником головного командира Дмитром Маївським і начальником політвиховного відділу головного штабу Яковом Бусолом. На пропоновану капітуляцію УПА озвучила пропозиції про вихід України зі складу СРСР (передбачала конституція) і проведення вільних виборів за участі всіх партій, крім комуністичної.

У квітні 1948 р. представник Романа Шухевича надіслав листа секретареві Львівського обкому КП(б)У Іванові Грушецькому про можливий союз на випадок війни США і СРСР. Уряду УРСР пропонували переговори після звільнення дітей та дружини Шухевича, знаних повстанців, зупинки каральних заходів. Грушецький обіцяв легалізувати всіх, хто повинився, засудив «самостійну Україну», союз відкинув. Переговорів не відбулося.

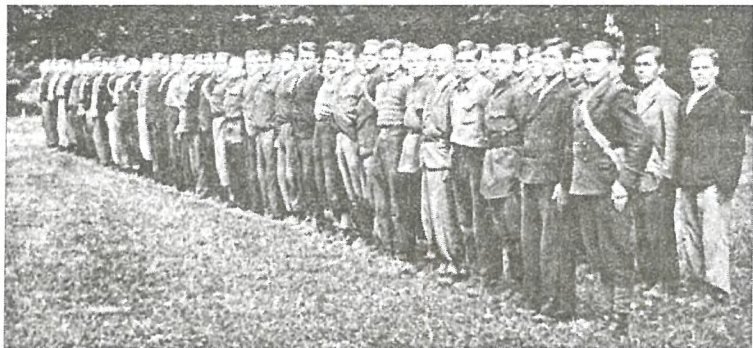
Розділ 7

ВАЖЛИВІ БОЇ

УПА відкрила антинімецький фронт у лютому 1943 року. На Волині німці контролювали території лиш уздовж шосе та залізниць, а в українські села посиляли каральні загони за участі польської поліції. 16 березня вони вбили близько 600 мешканців с. Ремель біля м. Рівне, 10 квітня — понад 400 осіб у с. Княже біля м. Горохів, 30 травня — 70 жителів с. Дермань, 30 км південніше м. Рівне [12, с. 64, 65]. Спалили сотні господарств.

У чоловічому православному монастирі Різдва Пресвятої Богородиці с. Новий Загорів (25 км на північний захід від м. Горохів) 8—11 вересня 1943 р. оборонялася чота УПА бунчужного Андрія Марценюка [12, с. 214]. Противник спочатку залучив три роти — німецької жандармерії, донських козаків, поліції фольксдойчів, а потім надіслав додаткові підрозділи жандармерії. Разом — сімсот осіб, які застосували гармати, танкетки, літаки. З 44 повстанців 30 загинули, решта вижила, прорвалася в густому ранковому тумані. Вони знищили близько сотні окупантів.

На горі Лопата поблизу м. Сколе курінь «Скажені» (600 осіб), школи старшин «Олені» і підстаршин «Беркути» (140 осіб) під керівництвом Василя Андрусяка зішлись в найтривалі-

Новобранці УПА в підстаршинській школі «Олені», червень 1944 р.

шому бою з німецькими й угорськими військами. 6—16 липня 1944 р. вороги втратили близько двохсот солдатів.

Найвідоміші бойові операції УПА припали на 1944 р. Про них повідомляв народний комісар внутрішніх справ СРСР Лаврентій Берія вищому керівництву — Сталіну, Молотову, Маленкову. Так, 27 березня біля с. Липки Рівненської області бригада НКВС у шестигодинному бою втратила 22 вбитих, але начебто розгромила загін «Гамалія» з півтисячею вояків.

Найбільша в історії УПА битва відбулася 21—27 квітня біля с. Гурби в Кременецьких лісах на межі Рівненської та Тернопільської областей. Берія повідомив про втрати УПА — 2018 загиблих і 1570 полонених, а серед трофеїв — літак У-2, 7 гармат, 15 мінометів, типографія [13, с. 161]. Дані Тернопільського обкому КП(б)У геть інші: знищено 1076 «бандитів», 400 полонених. Свої втрати НКВС разуче применшив — 11 убитих.

Насправді 15 тис. бійців НКВС (чотири піхотні бригади, кавалерійський полк, танковий батальйон — п'ять легких танків) намагались оточити з'єднання з 4 тис. повстанців (9 куренів,

три окремі сотні та дві чоти в неповних складах), у т. ч. до 1,5 тис. мобілізованих із навколишніх сіл.

Очолив оборону командир УПА-«Південь» Василь Кук, безпосередньо керували курінні Микола Свистун і Семен Котик. Після чотириденних боїв повстанці трьома групами вирвалися з оточення. Вони деталізували втрати за трьома категоріями: серед бійців — 80 убитих і 100 поранених (убиті в полоні), серед новобранців — 200 убитих, серед мобілізованих і цивільних — 400 вбитих, 300 полонених. У противника 800 вбитих.

Жодна сторона не досягла цілковитого успіху. Повстанці не провели запланований похід на схід — до р. Дніпро, а радянські війська їх не знищили.

У Тернопільській області 17 вересня того ж року в боях із куренями УПА поблизу сіл Волиця та Урмань загинули по сотні бійців НКВС. 30 вересня на північ від м. Перемишляни Львівської області курінь «Сіроманці» Дмитра Карпенка зустрів посилену чотирма танками бригаду внутрішніх військ. За радянськими звітами, курінь утратив 165 бійців убитими й 15 полоненими, НКВС — 105 убитих. За даними УПА, її втрати — 17 убитих і 25 поранених, а внутрішніх військ — 200—250 убитих.

У с. Сороки Тернопільської області 25 жовтня внутрішні війська вісім годин билися з відділами УПА, залучивши штурмові літаки. Від повітряних ударів згоріло село. Полягло 76 повстанців, з яких 15 згоріли в підпалених хатах. Решту відійшли. НКВС применшив свої втрати: 9 загинули, 3 пропали безвісти [13, с. 206].

Повстанці не давали закріпитися радянській владі, штурмували районні центри Деражно, Володимирець, Висоцьк, Богородчани, Солотвино, Радехів, Комарно та ін.

Сотник Василь Василяшко (1918—1946) — єдиний з УПА прижиттєвий лицар трьох Хрестів бойової заслуги — бронзового, срібного, золотого. У званні хорунжого керував нападом

на Радехів у ніч на 27 квітня 1945 року за участі п'яти сотень із гранатометами — понад 400 осіб. Повстанці захопили багато зброї та військової амуніції, звільнили півтори сотні ув'язнених. Загинуло 24 працівників НКВС і військового комісаріату.

На горбах серед боліт 28 квітня їх контратакували, але повстанці прорвалися. Перед заходом сонця кулеметник Антін Шарко (1922—1949) та його помічник Володимир Башко (1925—1947), стримуючи ворога з «машингвера» — німецького MG-42, заспівали нині знану «Лента за лентою». Це перше зафіксоване її виконання.

Увечері 31 жовтня 1945 р. на обласний центр Станіслав (Івано-Франківськ) з різних боків напав курінь Петра Мельника з тактичного відтинка «Чорний Ліс» (командир Василь Андрусак). Нападників очолили сотенний Михайло Петраш, чотові Степан Карабін та Іван Рев'юк. Дійшовши до середмістя, повстанці не зазнали втрат і швидко відійшли. У противника було три десятки загиблих. У місті начальство довго ночувало не дома, а під захистом солдатів.

Радянські успіхи не були грандіозними, як у звітах. На засіданні Рівненського обкому КП(б)У 11 вересня 1944 р. голова обласного виконавчого комітету Павло Васильківський зазначив: «Банди діють дрібними групами по 50—60 осіб. Так чому ж гарнізони в 50—60 осіб бояться йти в ліс? Мені здається, що коли б вони не мали цього страху, не тримали б охорони більшої, ніж гарнізон». Неправдиві твердження офіцерів НКВС проілюстрували звітом про 50 загиблих бійців УПА, у яких захоплено лише 2 гвинтівки й 3 гранати.

Вісімсот прикордонників із мінометниками 13—14 грудня того ж року оточили штаб воєнної округи «Буг» у с. Розжалів Львівської області. Прозвітували, що загинули 146 повстанців, 5 полонених, «жоден бандит з оточення не вийшов» [13, с. 220].

Деякі підірвалися гранатами, прикладеними до облич. У землянці знайшли друкарські машинки та лінотип, радіостанцію, ящики та сумки з документами.

Осібно перелічено дев'ять жертв: командир військової округи, начальники господарського відділу штабу округи, польової жандармерії та служби безпеки, курінний, два сотенні, окружний господарник, слідчий служби безпеки. Проте командир округи Василь Левкович навіть не був учасником бою.

Насправді нападники підпалили село, згоріло 60 господарств. У сутінках повстанці прорвали оточення, втративши, за їхніми даними, до 50 осіб. Серед них діячі ОУН(б) — обласний військовий референт Володимир Рудий, член окружного проводу Ярослав Литвин. Вказане число загиблих співвідноситься з трофеями НКВС — міномет, 9 кулеметів, 25 автоматів, 26 гвинтівок, 20 пістолетів.

Опісля повстанці діяли меншими підрозділами. НКВС теж поміняв тактику, запровадивши перевірки замість прочісувань лісів і поселень. Відтепер за двома-трьома селами закріплювали роту, що ретельно обшукувала двори, аби знайти підземні укріплення.

Радянські органи тоді виявляли потаємні схованки в кожному четвертому господарстві Західної України. Значну частину з них звели селяни для прихистку від облав, мобілізацій, врожаю. У Львівській області визвольний рух набув такого розмаху, що серед повстанців перебували понад двісті жителів с. Мокротин, 84 мешканці с. Верхнє Синьовидне, а в с. Почапи, що мало 140 дворів, облаштували 70 криївок.

У с. Космач, осередку повстанської республіки поблизу м. Коломия, від 30 січня до 8 лютого 1945 р. формування НКВС (понад 1 тис. осіб) за підтримки авіації вели бої з куреннями УПА такої ж чисельності. Керував операцією начальник управління прикордонних військ НКВС Прикарпатського

округу генерал-майор Ілля Демшін із командного пункту на окраїні смт Яблунів.

Спочатку в с. Шепіт повстанці розбили прикордонників. Потім біля р. Русір посилена сотня замаскувалася в місцині, де гори підковою взяли дорогу з Яблунева. 3 лютого ворожа зведена рота (130 осіб) — легковик «вілліс», 5 вантажівок «форд», санітарний фургон — потрапили в засідку перед розібраним мостом. Частина її загинула, включно з командиром полку конвойних військ підполковником Олексієм Дергачовим (часто називають командиром дивізії, генерал-майором), його заступником, начальником медичної служби. Сам же полк дислокувався в Коломії.

Чільному учасникові бою — сотнику Мирославу Симчичу, 1923 р. н., єдиному з УПА за життя встановили пам'ятник — у м. Коломия 2008 р. Загалом він учасник півсотні боїв і рейдів, а в радянських концтаборах відбув 32,5 роки.

У листопаді 1945 р. перший секретар центрального комітету КП(б)У і голова Ради народних комісарів УРСР Микита Хрущов констатував перехід «українсько-німецьких націоналістів» у глибоке підпілля, щоб зберегти залишки кадрів і при потребі відновити боєздатність [13, с. 316—320].

Доти УПА воювала відділами з 200—300 осіб і більше. Відтак перейшла до терору й диверсій, зриваючи політичні заходи, руйнуючи колгоспи, підприємства, транспорт. Їх здійснювали групи по 5—15 осіб або одинаки.

Гучно відлунула атака на колону, де їхали командувач 38-ї армії генерал-полковник Кирило Москаленко і член військової ради генерал-майор Олексій Єпішев. Це сталося 3 травня 1946 року біля с. Майдан, 15 км на північний захід від Івано-Франківська. Поранено водія Москаленка та двох охоронців.

Того ж року 11 червня поблизу смт Клевань, між Рівним і Луцьком, повстанська засідка знищила автомобіль, в якому

їхали дружина і син командира стрілецького корпусу генерал-лейтенанта Філіпа Черокманова. З машини забрали документи, парадний генеральський мундир. 27 липня на шосе Дубно — Радивилів біля с. Козин повстанці атакували автомобілі начальника Рівненського обласного управління внутрішніх справ генерал-майора Володимира Трубнікова і командира 81-ї стрілецької дивізії полковника Йосифа Матусевича. У перетворених на решето легковиках, на диво, ніхто не загинув [21, с. 518].

УПА прагнула зірвати вибори до Верховної Ради СРСР (1946, 1950), Верховної Ради УРСР (1947, 1951), місцевих органів (1947, 1950), покликаних легалізувати повторну радянізацію регіону. Повстанці нищили виборчі документи, дільниці, радянських активістів.

Народні комісари внутрішніх справ С. Круглов і державної безпеки В. Меркулов 23 січня 1946 р. доповіли вищому керівництву СРСР (Сталін, Молотов, Берія, Маленков) про протидію українських повстанців виборчій кампанії до союзної Верховної Ради [13, с. 338]. У західних областях України тоді розосередили 64 тис. бійців — внутрішніх військ (20 тис.), винищувальних батальйонів (18 тис.), груп сприяння (26 тис.). Додатково НКВС СРСР відрядив понад тисячу оперативників і курсантів, а НКДБ — 140 оперативників.

Залучили прикордонні та конвойні війська НКВС, війська з охорони залізниць і промислових об'єктів, гарнізони Львівського і Прикарпатського військових округів (3,5 тис. гарнізонів по 20-30 солдатів у кожному). Усього — півмільйона солдатів.

УПА втратила тоді 4 тис. убитими, але в трьох десятках поселень провела збори з бойкоту виборів. 5 січня біля с. Бураківка Тернопільської області відділ «Сави» (15 осіб) закидав гранатами й обстріляв оперативно-військову групу, що

поверталася з передвиборчого сходу селян. Загинули 25 бійців і співробітників районного відділу НКВС, 3 службовці — суддя, ветеринар, зоотехнік.

Офіційно з майже 4 млн виборців у західних областях тоді проголосували 99,6 %, а за пропонованих кандидатів — 99,8 %. Насправді в селах добровільних виборців було 10 %, під примусом — 30—40 %, решта не йшла на дільниці. Уповноважені змушували виборчі комісії підписати протоколи до закінчення голосування, аби завести їх у райцентри, доки не стемніє — боялися повстанців.

У січні 1947 р. міністр Круглов доповів Сталіну про подібні заходи щодо виборів Верховної Ради УРСР. У західних областях зосередили 36 тис. солдатів внутрішніх і прикордонних військ. Зі східних областей спрямували майже 700 співробітників МВС. На кожну з 5,3 тис. виборчих дільниць виділили охорону — 7—10 осіб на чолі з офіцером й оперативником. Додатково залучили 300 військових радіостанцій з радистами.

Попри тотальний наступ на УПА, номенклатура не почувалась у безпеці. У 1950 р. на Закарпаття прибув голова президії Верховної Ради УРСР Михайло Гречуха. Його стрічали на перевалі в с. Вербяж. Третього за значущістю посадовця Радянської України (після очільників КП(б)У й уряду) супроводили 30 авто, переважно з охоронцями й кулеметами.

Розділ 8

ЗАКОРДОННІ РЕЙДИ

Якщо глянути на УПА під кутом зору військового мистецтва, то варто відзначити тактичні новації, приміром, похід «вужем», коли підрозділи розділялися, збиваючи ворога з пантелику, рухалися різними маршрутами, потім з'єднувалися в умовленому місці та завдавали несподіваного удару.

Пересування «слід у слід» теж дезорієнтувало переслідувачів, які не могли визначити число повстанців й очікувану загрозу. Унікальна винахідливість і при облаштуванні криївок: від схованок для одного-двох повстанців до багатокімнатних приміщень.

УПА маневрувала ворожими тилами, неперервно ведучи розвідку. У спеціальних рейдах — військово-пропагандистських — роздавали листівки, періодику, брошури, книжки, мітингували й переконували. У травні 1943 року цими рейдами охопили Житомирську, Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Київську області.

УПА прямувала в Подніпров'я і Східну Україну, аби випередити Червону армію. Для рейдів на Правобережжя в УПА-«Північ» виділили групу «Тютюнник» (нерідко її звуть УПА-«Схід»). Вона мала закріпитися на півдні Житомирської та Київської, півночі Вінницької областях. На початку 1944 р.

Зв'язкова УПА
Михайлина Хомин
та її двоюрідний брат
Іван Хомин. 1949 р.

деякі відділи найменували на честь визначних поселень Подніпров'я, Лівобережжя, Слобожанщини: «Полтавський», «Сумський», «Чернігівський», «Батуринський», «Корсунський». Планували передислокацію.

Переміщення на схід викликали труднощі: незнайомі терени, каральні контрзаходи. У 1944—1945 рр. рейди південним Поліссям, північним Поділлям і Київщиною здійснювали чоти та рої, а просуванню УПА до Дніпра завадили радянські війська.

Зі зміною військово-політичних обставин українські повстанці опанували решту західних українських земель, які доти перебували під угорською та румунською окупаціями. На півночі Буковини й Бесарабії рейдували відділи округ «Говерля» і «Лисоня» УПА-«Захід».

«Говерля» освоїла Закарпаття двома десятками рейдів. Восени 1945 р. повстанці в десятках сіл викривали радянізацію Закарпатської України. Тут перебували їхні бази відпочинку. Проти них розгорнули 11 винищувальних батальйонів — 1,2 тис. осіб. Останніх повстанців убили на околиці гірського села Колочава 1956 року. Десятки закарпатців воювали в УПА поза рідним краєм.

Закордонні рейди УПА 1945—1950 рр. охопили прикордоння України з Білоруссю, Польщею, Чехословаччиною, Румунією. Переходячи до американської зони окупації Німеччини, вояки розгорнули пропаганду в Чехословаччині. Вони

прорвали інформаційну блокаду. Світова преса висвітлювала війну з тоталітаризмом в Україні.

У закордонних рейдах роздавали матеріали місцевими говірками, прихилили людей зразковою поведінкою, довірливими гутітками (бесідами), імпровізованими концертами. Найудатніші — із Закерзоння північно-східною Словаччиною. У серпні-вересні 1945 р. півтисячі бійців пересувались в округах Меджилабірці, Стропків, Гіралтовці.

Обрані села оточували сторожею, увечері займали поліцейський відділок без насилля, пояснювали мету появи. На сільських сходах політвиховник розповідав про УПА, бійці бесідували по хатах, шукаючи місця ночівлі з вареними стравами. До світанку відділ залишав село, стрімко переходив далі.

Народний комісар внутрішніх справ СРСР Л. Берія наказав народному комісару внутрішніх справ УРСР В. Рясному ліквідувати підрозділи УПА (3—4 тис. осіб), що у вересні 1945 року рейдували Словаччиною [25, с. 763]. У небезпеці були державні та партійні установи поблизу міст Стропків і Пряшів, за 80—90 км на північний захід від Ужгорода. Здолавши кордон 23 серпня, групи по 300—400 повстанців діяли біля десятка сіл за 40 км на північний схід від Пряшева, плануючи перейти в Закарпатську Україну.

За цими перебільшеними даними Берії, серед них було 80% українців Станіславської області, 20 % німців, угорців, румунів в англійській, чехословацькій, угорській, німецькій, радянській уніформі. Окремі групи очолювали італійські, румунські, угорські офіцери. Проти них кинули мотоциклетний полк 4-ї танкової та зведений загін із 9-ї гвардійської армій, посилили охорону кордону з Чехословаччиною і Польщею до м. Перемишль.

Другим рейдом у квітні 1946 року УПА впливала на політичну ситуацію в Чехословаччині перед травневими

парламентськими виборами на тлі загострень між Заходом і Радянським Союзом. Залучено тисячу повстанців.

Згідно з тактичними вказівками, відділи охоплювали якнайбільшу територію, не затримуючись на одному місці. Ухилялися від боїв із чехословацькими військами, роздавали листівки селянам і прихильній інтелігенції. У селах малювали визвольні кличі на парканах і вітринах, а в оселях вели товариські розмови й співали повстанських пісень. Кожен у наплічнику ніс листівки українською, словацькою, польською мовами, журнали й брошури, звернення до президента Чехословаччини Едварда Бенеша.

Протягом 16—18 днів повстанці відвідали сто сіл, подолавши сотні кілометрів. Найліпше вдавалися роз'яснювальні розмови. Адже селяни не вірили, що дійсно кличуть на мітинг. Бракувало мовців по-словацьки, бо не у всіх селах добре розуміли українську. Словаки любили слухати, дискутуючи. Щоправда, боялися місцевих комуністів, які були на мітингах.

Повстанці уникали чехословацьких військ і безпечно повернулися, ставши темою репортажів місцевої та зарубіжної преси.

Третій рейд Чехословаччиною 1947 р. був транзитним [33, с. 58—59]. У кінці травня наказано перейти в Західну Німеччину чотирьом сотням Перемишльського куреня Петра Миколенка-«Байди» — Михайла Дуди-«Громенка», Володимира Щигельського-«Бурлаки», Ярослава Коцьолка-«Крилача», Григорія Янковського-«Ластівки». У вересні їм услід мала йти сотня Романа Гробельського-«Бродича» з Лемківського куреня.

Чехословаччину планували перетнути швидко й безконфліктно. Проте чехословацькі війська та сили безпеки вже чекали. Першою проникла сотня «Громенка» 17 червня в долину р. Удава біля с. Осадне. Там само переправилася

22 червня сотня «Бурлаки». До неї долучилися бійці «Крилача» і «Ластівки», які в боях у Польщі втратили сотенних. У липні чехословацьке військо витіснило сотню «Бродича» з околиць м. Стара Любовня назад. Від початку вересня вона рухалась уздовж польсько-чехословацького кордону північними карпатськими схилами, а біля польського міста Вісла перейшла в Моравію.

Міністерства оборони і внутрішніх справ Чехословаччини створили «Комісію для розслідування злочинів бандерівських банд на території ЧСР» з осідком у м. Банська Бистриця, де базувався штаб оперативної військової групи «Теплице». Табір полонених вояків УПА розмістили в Кошіце. Їх поділили на категорії: командирів, зв'язкових, підпільників, ходаків-самітників. Допитали 133 осіб, 114 з них інкримінували тяжкі злочини [28, с. 93].

Українських повстанців визнали нелегальною збройною групою, що незаконно перетнула кордон суверенної держави. Звинуватили в протиправному зберіганні зброї, порушенні територіальної цілісності, загрозі державному й громадському порядку, ідеологічній диверсії, погрозах зброєю, обмеженні особистої свободи, нападах на державні установи, крадіжках та ін.

Комісія встановила, що сотня «Громенка» налічувала 108 осіб. З них 11 загинули, 45 здались у полон, а 52 перейшли в американську зону, у т. ч. сотенний. У сотні «Бурлаки» було 101—103 бійців — 11 загинилих, 53 полонених, зокрема «Бурлака», а 37—39 прорвались у Західну Німеччину.

Сотня «Громенка» 17 червня 1947 року перетнула польсько-чехословацький кордон, від 25 серпня йшла Австрією, доки 10 вересня у Баварії здалась американській військовій поліції. Сотенний повернувся в Україну кур'єром. У липні 1950 р. загинув біля с. Танява — 7 км на північний захід від м. Болехів.

У Мюнхені 1956 р. з'явилася мемуарно-пригодницька книжка «У великому рейді» Михайла Дуди-«Громенка».

«Бурлака» й чотири вояки в листопаді 1949 р. засуджені до смерті в Братиславі. У суді вони вимагали до себе належного ставлення. Судді повернули їм однострої та відзнаки, звертались як до військових. У світі потрактували, що країна радянського блоку де-факто визнала УПА.

Сотня «Бродича» — найуспішніша. З 86-х дісталися на Захід 53. Троє загинули, а 30-х захопили в полон. Самого «Бродича» полонили в Моравії, передали польській владі, що його розстріляла.

У 1947-му і в наступні роки Чехословаччиною долали бійці УПА зі сотень «Хріна», «Біра», «Стаха», «Бриля», «Ластівки», «Крилача», «Тучі», куреня «Залізняка». Серед них 10 загиблих і 60 полонених.

Сам «Залізник» — шеф штабу воєнної округи «Сян» сотник Іван Шпонтан (1919—1989), родом із с. Вовкове на Закарпатті, у листопаді 1947 р. перебрався в Словаччину, де легалізувався в м. Великі Капушани. У грудні 1958 р. його арештували й видали Польщі, де засудили до смертної кари, яку замінили довічним ув'язненням. У 1981 р. відпустили у Великі Капушани доживати віку.

Загалом із півтисячі повстанців, які у другій половині 1947 року переходили Чехословаччину, полонили 216 осіб, 46 загинули, а 238 пробивалися на Захід.

За даними місії УПА при закордонному представництві УГВР у 1947 і 1949—1950 рр. з Польщі на Захід прийшло 315 вояків і підпільників.

Втрати чехословацьких частин у боях з УПА, автокатастрофах, від необережного поводження зі зброєю — 54 загиблих, 103 поранених, 2 зниклих безвісти [28, с. 107].

У рейдах від Закерзоння до Баварії повстанці долали понад тисячу кілометрів і проривали «залізну завісу». Їхня поява стала світовою сенсацією [33, с. 64—70]. У провідних щоденниках західних країн УПА назвали легендарною. Нідерландська «Gazet van Antwerpen», приміром, 27 вересня 1947 р. подала під таким кутом великий нарис з картами й фото.

У двотижневому рейді Румунією в червні-липні 1949 року два десятки підлеглих командира тактичного відтинка «Гуцульщина» Петра Мельника провідали низку сіл, переважно в повіті Марамуреш: Поляни, Кривий, Рускова, Леордіна, Розавля, Єуд, Вишово-Нижнє та ін. Поширили сотні листівок румунською мовою з антикомуністичними закликами, карикатури на Сталіна, плакати, бофони, брошури.

Командування УПА доручили їм налагодити зв'язки з антикомуністичним підпіллям і домовитися про спільні дії по обидва боки радянсько-румунського кордону. Не знайшовши підпільників, повстанці зосередилися на агітації та пропаганді серед місцевих українців і румунів. Поява УПА викликала суспільний інтерес, змусивши румунську владу до протидії. Оминаючи противників, повстанці без втрат повернулися в Україну.

УПА освоїла білоруське Полісся ще 1943 р. Новим рейдом влітку 1950 року планували дійти до литовських «лісових братів» для спільної антирадянської боротьби. У листівках до литовців, латишів, естонців, білорусів мовилося про збройний опір українців радянському режиму, задум утворити незалежні держави поневолених народів від Балтійського моря до Тихого океану. Їх ілюстрували дереворитом Н. Хасевича «Воля народам! Воля людині!» Учасники рейду несли й брошури «Чи большевики ведуть до комунізму», «Хто такі бандерівці і за що вони борються» П. Федуна, платформу й універсал УГВР.

Керівник Брестського окружного проводу ОУН(б) Олександр Степанюк очолив 12 повстанців, які 19 липня 1950 р. вступили в білоруські села в напрямку м. Давид-Городок Пінської області. У с. Тонеж вони побачили, що війська МДБ блокують дороги, мости, переправи, а в лісах появились оперативники. Тому змінили маршрут убік Східної Білорусі, агітували в селах Турівського й Петриківського районів Поліської області.

Уникаючи бойових зіткнень, українські повстанці купували в селян харчі, знайомили зі своїми виданнями. У с. Слобода провели мітинг біля молотарні за участі голови колгоспу та півтори сотні селян. Відвідали два десятки сіл Пінської та Поліської областей, а 1 серпня повернулись на Волинь.

Загалом у вказаних областях Білорусі до червня 1953 року полягло півсотні українських підпільників, а 1,3 тис. арештували радянські органи [20, с. 448—451]. Одначе діяли два десятки повстанців. «Кадровий націоналіст» Олександр Степанюк загинув у травні 1952 року керівником Білоруського окружного проводу.

Розділ 9

ЗАВЕРШЕННЯ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ

Затяжна війна УПА з радянським противником пройшла ряд етапів. У 1944—1946 рр. основні сили зазнали поразки і в 1947—1951 рр. воювали малими відділами [3, с. 747]. До 1956 року ліквідовані керівні ланки руху опору, а збройна боротьба завершилася 1960 р.

В УПА-«Північ» убиті, поранені, полонені до жовтня 1944 року склали понад дві третини особового складу — з 11 тис. бійців лишилося 3,5 тис., в УПА-«Південь» — половину (з 1,5 тис. — 0,7 тис.), в УПА-«Захід» — чверть (з 18 тис. — 14 тис.).

УПА знекровлювали поголовною мобілізацією до радянської армії та на роботи в Донбас, переписом населення, депортаціями, колективізацією, ліквідацією греко-католицької та насадженням російської православної церкви, етнічними міграціями, амністіями.

У лютому 1945 року керівництво УРСР звернулося «До учасників УПА і УНР», пропонуючи прощення. Здалися 30 тис. Наказ МДБ УРСР у грудні 1949 р. про непритягнення до кримінальної відповідальності спонукав повинитися 77 тис. Ще 106 осіб скористались указом президії Верховної Ради СРСР у вересні 1955 року про амністію.

Із західних областей в радянську армію 1944—1945 рр. призвали 800 тис. осіб. Їх довше тримали на службі, щоб не

поповнили УПА. Шляхом переселень, трудових мобілізацій на схід вибуло 700 тис. західних українців. У 1947—1952 рр. радянська влада провела колективізацію, розорила 91 тис. хутірських господарств, а чверть із них розселила на Півдні України чи депортувала в Сибір. Українську греко-католицьку церкву, що мала 4,4 тис. храмів і 3 тис. священників, у березні 1946 р. «возз'єднали» з православ'ям. Понад третину духовенства репресували.

Натомість Західну Україну заселяли росіянами й російськомовними. Від 1944 року їх прибуло мільйон. Передусім осідали в містах, вибираючи краще житло. Важливі посади займали приїжджі з Росії та східних областей України. У номенклатурі налічували від 3 % місцевих у Чернівецькій до 14 % у Львівській областях.

Проти УПА на межі 1944—1945 рр. воювало 40 тис. солдатів НКВС і Червоної армії. У січні—квітні 1946 р. їх було вже 53 тис., а ще 52 тис. бійців винищувальних батальйонів і груп сприяння, 1,8 тис. членів агентурно-бойових груп. Повстанці теж маскувалися під противника, вели розвідку, перевіряли своїх допитами від імені радянських органів, компрометували ворожу владу [3, с. 757].

У репресивній статистиці НКВС у семи західних областях — Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій — показана участь у регулярних і допоміжних структурах УПА 221 тис. осіб [25, с. 515—518, 612—613]. Це за рік і місяць (лютий 1944 — березень 1945). Загиблих — 81,5 тис., полонених — 83,4 тис., явились із повинною — 35 тис., виселених — 21 тис. Ще повинилися 28 тис. ухильників призову в Червону армію.

Судячи з отих даних, найзапекліше УПА воювала в чотирьох областях: Рівненській (20,6 тис. убитих, 20,5 тис. полонених), Станіславській (17,5 тис. убитих, 21,6 тис. полонених),

Львівській (16,5 тис. убитих, 17,5 тис. полонених), Тернопільській (14,5 тис. убитих, 9 тис. полонених). У Волинській області — 6,4 тис. убитих, 7,4 тис. полонених, Дрогобицькій — 4,6 тис. убитих, 5,5 тис. полонених, Чернівецькій — 1,4 тис. убитих, 2 тис. полонених.

У Станіславській операції у квітні-травні 1945 р. взяло участь 11 тис. бійців Червоної армії, внутрішніх і прикордонних військ, танкова рота, авіапункт НКВС. УПА втратила 2,2 тис. вбитими, 6,3 тис. полоненими. У 1944—1945 рр. вказано лише 2,9 тис. загиблих із радянського боку [3, с. 751], що сумнівно.

У липні 1945 р. НКВС утворило «бойові групи особливого призначення» для вбивств і компрометації командирів УПА і провідників ОУН(б). Так само залучили розвідувально-пошукові групи, куди ввійшли інструктори з собаками й технічними засобами: щупи, кирко-мотики, протигази тощо.

Тоді ж у західних областях облікували 175 резидентів, 1,2 тис. агентів, 9,8 тис. інформаторів НКВС-МДБ. Через рік лиш у Станіславській області діяли 142 резиденти, 641 агент, 5,6 тис. інформаторів, 50 утримувачів конспіративних квартир.

Сексот (від рос. «секретный сотрудник») давав письмову клятву: «Я (прізвище, ім'я, по батькові) виявляю добровільне бажання допомогти органам радянської влади у виявленні всіх її ворогів, про що зобов'язуюсь чесно доносити органам МВС. Про мое співробітництво з органами МВС я нікому ні під яким виглядом зобов'язуюсь не розголошувати. Якщо ж я порушу цю обіцянку, то буду відданий під суд військового трибуналу. Матеріали, які я буду давати органам МВС, буду підписувати (вказували псевдонім). Дата. Підпис».

УПА занепала від агентурних і військових заходів, депортацій, колективізації, масового вирубування лісів Волині, Полісся, Карпат. Радянська влада економічно знесилила село

(нищила хутори, одноосібні господарства, запровадила колгоспи) — головної опори УПА. Дискредитувала її резонансними постановками. Відлучений Папою Римським від церкви, комуністичний публіцист Ярослав Галан убитий сокирою у Львові 24 жовтня 1949 р., словами радянської преси, «знавісними українськими буржуазними націоналістами». Насправді — спеціальна операція МДБ.

УПА гальмувала тотальну радянізацію. У відповідь керівництво СРСР провело «Велику блокаду» в січні-квітні 1946 р., розмістило гарнізони в кожному селі, закрило кордони, у т. ч. з Білоруссю. У ній 229 тис. учасників — 109 тис. червоноармійців, 60 тис. солдатів внутрішніх і залізничних військ, прикордонників, міліціонерів, оперативників, 60 тис. бійців винищувальних батальйонів і груп сприяння. Гарнізони мали 20—100 осіб з автоматичною зброєю, засобами зв'язку, броньованими автомобілями, легкими танками.

Західну Україну вкрили «гарячі точки» бойових дій. Так, 7 лютого на дорозі Радехів — Львів у засідку потрапила колона внутрішніх військ. Убивши її командира, повстанці захопили важливі документи.

Радянські каральні загони вдалися до прилюдних розстрілів, моторошних відрубань, відрізання, виставлянь людських голів на палях, показу понівечених тіл. А вздовж дороги в с. Велика Тур'я неподалік м. Долина чотирьох повстанців повісили на гаках за підборіддя. Часто їх вішали на видноті із застережними табличками на грудях, знущалися з трупів, що тижнями лежали в центрі міст, селищ, сіл. На прилюдні страти зганяли навіть школярів.

Злочинно ширили інфекційні хвороби в місцевостях із найсильнішим рухом опору. Чорний ринок, де повстанці купували медикаменти, наводнили ампулами з бактеріями поворотного й висипного тифу як ліками проти них.

Виконавці «Великої блокади» відрепортували, що вбили 3,3 тис. повстанців, полонили 17 тис. Натомість УПА вказала загиблими 5 тис. своїх бійців, стверджуючи, що противник утратив утричі більше.

Опір тривав. У неділю 30 червня 1946 р., у п'яту річницю відновлення Української Держави, у сотнях поселень повстанці розклеїли відозви, вивісили національні прапори на громадських будівлях, провели мітинги після богослужінь у храмах.

УПА зосередилася на «фізичній ліквідації найбільш докучливих вислужників й агентів сталінських вельмож». 1946 року в Тернопільській області знищено понад сто інформаторів МДБ, нерідко з родичами. 1947 року вбито двісті свідків у судових справах над учасниками руху опору [3, с. 751].

Радянські надуживання визнали в Москві. У липні 1946 р. інспектор центрального комітету ВКП(б) Микола Гусаров подав секретарям, передусім Йосифу Сталіну й Андрію Жданову, інформацію про перевірку Української партійної організації, котру очолював Микита Хрущов [25, с. 903—909].

Відзначені чисельні факти грубого порушення радянських законів службовцями семи західних областей. Це необґрунтовані арешти, самочинні розстріли, побиття і зґвалтування на допитах, мародерство, фальсифікація справ, приховування злочинів обласних і районних посадовців. Тисячі людей утримували під вартою безпідставно, без санкції прокурора й виклику на допит.

Промовисті приклади. Начальник Чернівецького обласного управління МВС наказав розстріляти 13 повстанців, що явились з повинною. Яблунівський районний відділ МДБ Станіславської області сфальшував справу про молодіжну запасну сотню УПА. 56 осіб звільнили після 3—7 місяців арешту.

У с. Росохуватець затримали 14 мешканців, п'ятьох розстріляли біля сільської ради за бажанням присутнього

секретаря Золотниківського райкому КП(б)У Холявки. Решту відпустили або зачислили у винищувальний батальйон. Відділ МДБ склав фіктивний акт, що розстріляні загинули в криївці. Понад рік Тернопільський обком партії не дозволяв притягнути «злочинця Холявку» до кримінальної відповідальності.

Начальник відділення Глинянського райвідділу МВС Львівської області Матюхін у лютому 1946 р. на допитах зґвалтував і побив п'ятьох незаконно арештованих дівчат, причому одну жорстоко — «зверски».

МВС УРСР 1 червня 1946 р. переконувало, що залишилося близько 130 «банд» (1,2 тис. осіб) і 300 антирадянських організацій (2,6 тис. осіб). Але утримувало аж 52 тис. бійців винищувальних батальйонів, що часто промишляли грабежами та вбивствами.

До весни 1946 р. їхню основу складали поляки (27 %), росіяни (17 %), східні українці (13 %). Коли поляків репатріювали, у них переважали місцеві українці. УПА роззброїла чимало цих батальйонів, зокрема влітку 1946 р. заволоділа 130 кулеметами й автоматами, 1,1 тис. гвинтівок.

Коли не до гуманізму, людяність бере своє. Майор М. Пухов з артилерійської бригади покохав мешканку м. Надвірна. Коли її арештували як підпільницю, провідував і прохав звільнити. За участі начальника політичного управління Прикарпатського військового округу генерал-майора Леоніда Брежнєва, пізніше лідера СРСР, його позбавили звання і виключили з ВКП(б): «втратив пильність й офіцерську честь, забув партійні та державні обов'язки, схилився до співпраці з бандитами».

За подібним сюжетом знято двогодинну канадську українськомовну мелодраму «Жорстокі світанки» (1966). Радянський капітан закохується у зв'язкову УПА й приєднується до повстанців.

У січні 1947 р. боротьбу з «буржуазно-націоналістичними бандами» повністю поклали на МДБ, підпорядкувавши внутрішні та прикордонні війська, винищувальні батальйони. 9 лютого відрепортували про явку 99,96 % виборців і 99,47 % голосів за список «комуністів і безпартійних» у Верховну Раду УРСР. Явку забезпечили солдати, а «правильні» відсотки — виборчі комісії.

У довідці МДБ УРСР від 11 березня 1947 р. за підписом міністра С. Савченка зазначено, що доти в західних областях у війні з УПА радянська сторона втратила 20 тис. осіб убитими й зниклими безвісти. Це 2,6 тис. радянських і партійних працівників, 1,2 тис. працівників органів МВС і МДБ, 1,5 тис. командирів і бійців винищувальних батальйонів, 400 офіцерів армії, прикордонних і внутрішніх військ, 3,7 тис. сержантів і рядових, 10,5 тис. місцевих жителів. А в східних областях — загалом 1,1 тис. осіб [25, с. 924—931].

Ліквідовано 262,6 тис. «бандитів ОУН-УПА» в західних областях, а в східних 5,3 тис. «учасників банд УПА і підпілля ОУН». Сумарно — близько 268 тис. осіб — 145 тис. вбито, 62 тис. арештовано, 61 тис. явилась з повинною. У 1944 році загинуло 64 тис., 1945 р. — 65,6 тис., 1946 р. — 14,1 тис. осіб.

У восьми західних областях (додана Закарпатська) налічили 350 «оунівських організацій» (2,3 тис. учасників) і 224 «бандитських груп» (1,6 тис. осіб). Найбільше — у Станіславській (1 тис. осіб), найменше — у Чернівецькій (80 осіб).

Трьома місяцями пізніше — у довідці заступника міністра державної безпеки УРСР Михайла Попереки від 27 травня 1947 р. зазначено вдвічі більше «оунівських організацій» — 766 (4,6 тис. учасників) і 222 «бандитських груп» (1,8 тис. осіб). Випереджала всіх Тернопільська область — 1,9 тис. осіб, пасла задніх — Чернівецька — так само 80 осіб [25, с. 931—938].

У травні 1947 року головний командир поєднав УПА й ОУН(б) в спільній системі, а у вересні 1949-го перевів бойові підрозділи в збройне підпілля. У визвольних прогнозах Роман Шухевич від романтизму (швидкого здобуття незалежної держави) прийшов до реалізму — неминучого припинення військової фази. Тому розроблено програми «Дажбог» (війна малими групами), «Орлик» (збереження кадрів глибокою конспірацією), «Олег» (підготовка молодіжного резерву).

«Дажбог» передбачав зменшення відкритих виступів і підпільну мережу в органах влади. «Орлик» — охоплення підпіллям східних українських земель, куди переселено тисячі західних українців. «Олег» планував виховання молодіжних кадрів. До цих програм додали інструкції «Оса», «Муха» та ін.

«Тактичні вказівки» 1950 року застерігали повстанців від відкритої агітації, аби не наражати населення на небезпеку. Бойові акції полягали в індивідуальному терорі, нерідко неймовірно зухвалому. Як-от: одинадцятої вечора 10 липня 1951 року в м. Надвірна повстанці зайшли в шпиталь, убили двох охоронців, які пильнували поранену підпільницю, забрали її та зникли.

Проти повстанців спрямували «літерні заходи» — радіосигналізаційні апарати та хімічні препарати. Снодійно-паралітичну рідину «Нептун-47» підливали до їжі, а в криївки через вентиляційні отвори закачували з ручних балонів газ — снодійний «Нептун-7/93» чи нервово-паралітичний «Тайфун». Тюбики з отруйним газом «Спецпрепарат-28» і міни-сюрпризи підкладали в повстанську пошту. Агенти носили взуття з пристроєм, що виділяв газ «Нептун-22», нечутний людині, за яким брали слід пошукові собаки. Для того ж підлоговий килимок зволожували «Нептун-80».

У 1952 р. діяли 650 повстанців: 130 одинаків, решта в складі 80 груп. МДБ облікувало 71 провід ОУН різних рівнів

і 543 підпільників, до яких не було агентурних підходів: найбільше у Станіславській області — 212, найменше — у Закарпатській — 8.

Проти них створили чотири провокативних проводи — Коломийський, Калуський, Кам'янець-Подільський, Закерзонський. Три десятки агентурно-бойових груп із півтори сотнею агентів могли будь-коли застосувати хімічну й бактеріологічну зброю.

Для перехоплення підпільників, які прямували на схід, у Кам'янець-Подільській області розгорнули півсотні «заслонів» із двохсот агентів, у т. ч. два десятки квартир-пасток з радіосигналами.

До викорінення УПА активно залучили зрадників. Окружний референт служби безпеки поручник Роман Тучак (1919—1998) допоміг МДБ виявити 174 підпільники. Зрадив після арешту дружини в липні 1951 року. Очолив легендарний Коломийський провід. Зрадника легалізували на початку 1955 року слюсарем військового заводу «Арсенал» у Києві.

Повстанці не капітулювали. У 1959—1960 рр. зафіксовано сотні підпалів колгоспів, вивішувань синьо-жовтих прапорів, розповсюдженнь листівок. Вони проявили себе в повстаннях в'язнів СРСР: полковник Лука Павлишин (1907—1987) — у Норильську 1953 р., стрілець Василь Підгорецький (1926—?) — у Тайшеті 1956 р. Полковник Василь Левкович (1920—2012) в ув'язненні провів чверть віку від 1946 року.

Інженер-архітектор Михайло Сорока (1911—1971) — символ незламності. Після трьох десятиліть позбавлення волі помер у Мордовії. Його «ОУН-Північ» у Воркуті 1947—1948 рр. захищала людську гідність. Після звільнення в травні 1949 р. він зустрівся в лісі під Львовом з начальником штабу УПА О. Гасиним і крайовим провідником ОУН(б) О. Дяківим. Невдовзі М. Сороку знов арештували, а в грудні 1952-го за

створення підпілля в Красноярському краї засудили до розстрілу, який замінили на 25 років ув'язнення.

Кінцевою межею збройної боротьби УПА вважають 14 квітня 1960 р. Місце події — ліс біля хутора Лози с. Божиків Тернопільської області. Дійові особи — Олег Цетнарський та подружжя Марія Пальчак і Петро Пасічний (радист УПА). Були озброєні пістолетами. Їх виявила оперативна група КДБ і МВС чисельністю 220 солдатів й оперативників. Повстанці відкрили вогонь, кинулися врозтіч, а в безвиході застрелилися. Жінку врятували, вилікували й ув'язнили на 15 років. Вона померла 1998 р. на 76 році життя.

Перед тим біля с. Тростянець 12 жовтня 1959 р. Петро Пасічний з мисливської рушниці застрелив лейтенанта Віктора Стороженка. Цей оперативний уповноважений Бережанського районного відділу КДБ саме прямував на зустріч з інформатором у Тростянецький ліс.

Далі підпільники переховувалися без бойової чи пропагандистської активності. У с. Рукомиш біля м. Бучач Тернопільської області в травертинових печерах повстанець Юрій Михайлецький прожив два десятиліття. Оперативники КДБ 1967 р. викурювали його димовими шашками. Уникаючи полону, він обгорнув голову куфайкою, облиту гасом, підпалив і згорів.

64-літній Іван Гончарук став останнім бійцем УПА, якого стратили в СРСР — у липні 1989 року. Вперше його засудили до розстрілу 1946 р. і замінили на 20 років каторги, з яких відбув половину. Одружився і мешкав у смт Слобожанське Харківської області. У 1986 р. навідав рідне село Грудки біля м. Камінь-Каширський Волинської області на десяти роковини по рідній сестрі. Давній інформатор — ще НКДБ, який сварився з покійною за межу, написав наклеп. СРСР саме вдався до

нової антинаціоналістичної кампанії. Через 41 рік Гончарука повторно засудили до страти, хоча нікого не вбивав.

Ілля Оберишин (1921—2007) в УПА від 1944 р., служив медиком і бійцем безпеки. Відтак сорок років переховувався в с. Городниця біля м. Скалат Тернопільської області. З дружиною Емілією Турчин народили сина. Вийшов з підпілля 3 грудня 1991 р., коли почув результати Всеукраїнського референдуму за незалежність. Понад чотири десятиліття — до 1992 року у хаті рідної сестри в с. Вишнів Рогатинського району Івано-Франківської області нелегально жила підпільниця Ольга Ференчак. Несхитні люди залишилися вірними присязі.

У постанові президії центрального комітету КПРС «Про політичний і господарський стан західних областей Української РСР» від 26 травня 1953 року узагальнили число репресованих радянською державою — до півмільйона західних українців: арештовано 134 тис., убито 155 тис., вислано 203 тис. осіб.

Місяцем раніше, 24 квітня, міністерство внутрішніх справ УРСР підготувало «Довідку про результати боротьби органів і військ МВС-МДБ з бандоунівським підпіллям у західних областях України за час із лютого 1944 р. до січня 1953 р.» [25, с. 938—942]. Ця офіційна статистика, доповнена станом на 1 січня 1956 р., лежить в основі тематичних навчальних і наукових публікацій.

Як зауважено, від лютого 1944 р. «з бандами українських націоналістів» боролися НКВС, НКДБ, СМЕРШ, внутрішні та прикордонні війська, армія, партизани, винищувальні батальйони, міліція, озброєні групи радянського активу. У 1944 і 1945 роках точний облік «ліквідованих оунівських бандитів» відсутній. Нерідко їх одночасно враховували НКВС і НКДБ.

У 1944—1946 рр. «чекістсько-військовими операціями» знищили всі крупні формування УПА (округи, групи, курені,

окремі сотні), багато середніх і малих груп, керівні ланки підпілля, кур'єрські групи та навчальні команди.

У 1944—1955 рр. загинуло 155 тис. повстанців, у т. ч. 1,7 тис. у східних областях. Це бійці УПА, служби безпеки, підпільники, парашутисти, озброєні нелегали, загиблі в чекістсько-військових операціях, а також убиті своїми за злочини та зраду.

Найкраще розмах війни в просторових і часових координатах видно в пропонованій таблиці. У дужках виправлено помилки укладачів згаданої довідки в підрахунках цифр по «вертикалях і горизонталях».

Таблиця

Динаміка втрат УПА 1944—1955 рр. в західних областях України: загиблі

Рік	Всього	Волинська	Дрогобицька	Закарпатська	Львівська	Рівненська	Станіславська	Тернопільська	Чернівецька
1944	63658 (62658)	4367	3607	-	13611	16878	12214	11998	983
1945	61248 (61313)	4533	6721	23	10317	11437	16709	10871	637
1946	14463 (15063)	410	3498	15	2676	1940	3468	2389	67
1947	4601	198	1138	12	615	576	1090	914	58
1948	2884 (3434)	120	332	21	459	389	916	607	40
1949	2759 (3769)	156	706	4	361	284	735	481	32
1950	1781 (1786)	72	383	7	291	184	513	308	23
1951	1119	84	210	12	167	63	424	154	5
1952	475 (480)	45	57	6	93	44	157	73	-
1953	100	6	1	1	29	11	40	12	-
1954	24	5	4	-	8	-	7	-	-
1955	13	2	1	-	1	4	5	-	-
Разом	153125 (153360)	9998	16658 (16213)	101 (115)	28628	31810	36278	27807 (28418)	1845 (1905)

Джерело: Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Москва, 2012. Т. 2. С. 938—942.

Коли долучити до цих 153 тис. загиблих ще 104 тис. арештованих, 77 тис., що явились із повинною, 204 тис. виселених, то сумарно радянські репресії поцілили тоді ледь не кожного десятого мешканця Західної України. Найбільше виселили 1947 р. — майже 78 тис., повинилося 1945 р. — 38 тис., арештованих 1945 р. — 26 тис., а вбитих 1944 р. — 64 тис.

За тиждень до ухвалення вказаної постанови, 16 травня 1953 р., перший заступник голови ради міністрів і міністр внутрішніх справ СРСР Л. Берія в президіум центрального комітету КПРС подав записку про підсумки боротьби з українським націоналістичним підпіллям у західних областях УРСР [25, с. 943—947]. У ній узагальнені дані, що наводилися, і наголошено, що чекістсько-військові операції не дали належних результатів. Зазвичай прочісували місцевості, а в поселеннях вели суцільні обшуки, арештовували й виселяли з малозначних підстав або й безпідставно.

Репресії були частиною стратегії «плавильною котла» у становленні тоталітарної спільноти — радянського народу. Західну Україну заповнили мігранти, що слугували опорою комуністичного режиму, починаючи від сільської громади. Асиміляційні анклавні російськомовних носіїв тоталітарної культури опанували міста [19, с. 153]. Лаврентій Берія підкреслив, що невдоволення викликала податкова й русифікаторська політика. Военна цензура конфіскувала десятки тисяч листів із негативними оцінками дій місцевої влади. Через примусовий набір у школи фабрично-заводського навчання Донбасу 8 тис. західних українців переховувалися. У закладах вищої освіти 90 % дисциплін викладали російською.

Злочинні дії радянської влади в західних областях України розглядаються саме як політичний терор. Людей поділили на репресивні категорії. Це «бандити» — повстанці, «бандсім'ї» — їхні родини, «бандсприяющий елемент» — помічники,

«куркулі» — противники колгоспів, «інші політичні злочинці» — колишні члени некомуністичних партій, баптисти, єгови́сти та ін.

СРСР практикував сімейне заручництво. До репресивного переліку входили родичі «зрадника Батьківщини»: батько, мати, дружина, діти, тесть, теща, брати, сестри. Повстанців назвали «зрадниками Батьківщини», а симпатиків, односельців, родичів — «пособниками».

Офіційно вживали термін «спеціальне виселення». Одна з каральних акцій відбулася під приводом забезпечення вугільних підприємств СРСР робочою силою. Після здачі натурального податку в жовтні 1947 р. МДБ провело операцію «Захід» — виселило 78 тис. західних українців і конфіскувало їхнє майно, яке привласнювали самі ж працівники державної безпеки.

У постанові Ради міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 р. такі заходи назвали відповіддю на «диверсійно-терористичні акти». За вбитого чи пораненого радянського активіста відправляли в заслання від 5 до 10 і більше родин повстанців або зовсім непричетних.

Спеціальними поселеннями освоювали безлюдні простори СРСР, кидаючи новітніх рабів у тяжкі кліматичні умови. Спецпоселенці вільно пересувалися лише в радіусі 3 км від місця проживання. Поселення розбили на ділянки по 10 хат. Старший звітував що десять днів перед комендантом. Таке запровадили в січні 1945 р. і в Західній Україні.

Жінки склали половину депортованих, по чверті — діти й чоловіки. Найбільше українців опинилося в Кемеровській (27 тис. осіб) та Іркутській (25 тис.) областях, Хабаровському (25 тис.) і Красноярському (11,5 тис.) краях [19, с. 150]. У травні 1958 р. їх зняли з обліку, перешкоджаючи поверненню додому.

У квітні 1973 р. КДБ ще раз підсумував радянські втрати в західних областях 1944—1953 рр. — 31 тис. загиблих. Це 2,6 тис. співробітників державної безпеки і внутрішніх справ, 3,2 тис. військовослужбовців, 2,6 тис. бійців винищувальних батальйонів, 3,2 тис. державних, партійних, комсомольських службовців, 16 тис. колгоспників, у т. ч. триста голів колгоспів. Найвищі втрати 1945 р. (3,4 тис.), найменші 1953 р. (30 осіб). Найбільше загинуло в Івано-Франківській області — 10,5 тис., найменше у Закарпатській — 48 осіб [3, с. 770—772].

Дані суперечливі. Вкотре змагаючись із націоналізмом, у другій половині 1980-х рр. поіменно облікували жертв ОУН й УПА. Лиш у Волинській області налічили їх 26 тис., Рівненській — 27 тис., Львівській — 40 тис. Уже втричі вищі.

Примітно, що в Україні 1972 р. мешкало 132 тис. членів і пособників ОУН й УПА, а в 1981 р. в полі зору КДБ тримав понад 75 тис. колишніх повстанців.

Розділ 10

СТАВЛЕННЯ ДО УПА В РІЗНИХ КРАЇНАХ

Усі визнають право на повагу до пам'яті тих, хто боровся за свободу й незалежність. Але не виправдовують будь-які засоби. Це в унісон голосному застереженню митрополита Андрія Шептицького: «Злочинами не служиться народові».

Закордоном найемоційніше про УПА міркують у цивілізаційно протилежних Польщі та Росії. Чому? Почасти, а може, і головно, через вражене самолюбство й змарновані імперські проекти за підсумками воєн — Другої світової (загублені «східні креси» одними) і Холодної (втрачена Україна іншими). Ці проекти мають і поміркованих прибічників, і реваншистів, потребують винних. Росія 2014 року визнала УПА екстремістською організацією. У 2016 р. збурила Польща. У липні сейм кваліфікував дії українських націоналістів, у т. ч. УПА, проти волинських поляків (1943—1945) як геноцид. А в жовтні дебютувала воєнна драма «Волинь», що обурила українців ненавистю і неправдивістю.

Втім, українці та поляки вивели примирювальну формулу «Пробачаємо і просимо прощення», близьку до біблійного «прости нам гріхи наші, як і ми прощаємо боржникам нашим». 1990 року польський сенат засудив операцію «Вісла» за пригаманний тоталітарним режимом принцип колективної від-

повідальності. У 1997 р. президенти України та Польщі Леонід Кучма й Олександр Квасьневський підписали декларацію про історичне порозуміння і співпрацю між народами. Наступні президенти провели низку спільних вшанувань загиблих українців і поляків.

Звісно, досі дискують про винних і наслідки міжетнічної війни: хто почав першим і більше накоїв. Від того вина обох сторін не стає меншою. У 1943—1947 рр. в Польщі загинуло за одними даними до 15 тис., за іншими — до 30 тис. українців. Приблизно стільки ж поляків полягло в Україні. Майже мільйон поляків і 630 тис. українців примусово переселені. Доти таких обопільних втрат у взаємному протиборстві не було. У польсько-українській війні 1918—1919 рр. загинули 10 тис. поляків і 15 тис. українців, а про депортації не йшлося зовсім.

В Україні та Польщі кажуть про вияви не лише ворожнечі, але й співпраці. Згадують і те, як у серпні 1946 року Грубешівський повіт відвідав кореспондент впливової «The Sunday Times» Вільям Селбі з Лондона. Польські польові командири влаштували йому розмову з делегацією УПА. Далі цей журналіст у своїй газеті подав прихильні статті про українських повстанців [12, с. 238].

У соціалістичному таборі, навпаки, десятиліттями про УПА плекали негативні стереотипи всіма засобами впливу на суспільну свідомість. Чеськомовний пригодницький фільм «Аксе В.» («Акція Б.») 1951 року — перша стрічка про «героїчну боротьбу» під проводом комуністів з «убивцями Бандери» та прихильними до них політиками й священниками Чехословаччини.

Режисер Йозеф Мах її зняв за романом Едуарда Фікера у співпраці з міністерствами національної оборони і національної безпеки. Його роботу виставлено в інтернет-кінотеатрі «Česko-Slovenská filmová databáze». Це витвір свого часу на

92 хв, що фальшує історію, але приваблює пейзажами. «Бандерівці» — бійці УПА — небезпечні досвідом гірських боїв і жорстокістю. «Реакційні» сили бачать їх «бідними втікачами». Проти них і задумано фільм.

У продовження теми. Гордість українського кінематографа — «Білий птах з чорною ознакою» Київської кіностудії імені Олександра Довженка 1970 року. Фільм приніс славу режисеру Юрію Ілленку, виконавцям головних ролей Богдану Ступці, Івану Миколайчуку, Ларисі Кадочниковій. Від заборони стрічки як ідеологічно шкідливої врятували нагороди міжнародних кінофестивалів у Москві (1971) і Сорренто, Італія (1972).

У кольоровому форматі протягом 99 хв зображене буковинське селянство, коли рідні брати по різні боки барикад. Уперше в радянському кіно головний герой не комуніст, а бандерівець — воїн УПА. Його втілює 29-річний Богдан Ступка, ставши відомим. Після фестивального перегляду в Кремлівському палаці з'їздів глядачі влаштували овацію.

Наступний художній фільм такого рівня з'явився рівно трьома десятиліттями пізніше — «Нескорений» режисера Олеся Янчука. Зняла та сама студія ім. Довженка на замовлення міністерства культури і мистецтв України, яке очолював славетний Ступка. Очевидна духовна спорідненість образів Богдана Ступки (повстанець Орест) і Григорія Гладія (головний командир Роман Шухевич).

Коли дні українського кіно в Сімферополі 2007 року присвятили 65-літтю УПА і століттю Р. Шухевича, то сотні учнів і студентів переглянули «Білий птах із чорною ознакою» та «Нескорений».

«Нацистам, яким прислужували колабораціоністи, вихідці з ОУН-УПА, потрібна була не Україна, а життєвий простір і раби для арійських панів». Це фраза зі статті Володимира Путіна «Про історичну єдність росіян та українців», що двома

мовами розміщена на сайті президента Російської Федерації 12 липня 2021 року. У ній викладена імперська схема історії за радянським взірцем. Невипадково щороку в Росії видаються різножанрові книжки з викривленим розглядом УПА в руслі радянської ідеології.

Аби не визнавати УПА визвольною, частиною європейського руху Опору, СРСР її криміналізував, накидував колабораціонізм. Як у брошурі 1945 р. Дмитра Мануїльського, заступника глави уряду і народного комісара (міністра) закордонних справ Радянської України. Безглузде поняття «українсько-німецькі націоналісти» в її назві тривко побутувало в медіапросторі [11].

Національна пам'ять пригнічувалася, відлунивши у відтягуванні визнання УПА в незалежній Україні [23, с. 92—139]. Зрештою утворили спеціальну робочу групу істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, яка 2005 р. підготувала вичерпний висновок [15]. Відтоді в громадській думці приростає число прихильних до УПА.

А візія Кремля залишилася неоімперською. Упроваджує сутнісний зв'язок Російської імперії та СРСР. Протиставляє Європі православну Росію. Відмовляє в суб'єктності Україні, країнам Балтії, Молдові. Виправдовує пакт Ріббентропа-Молотова. Реабілітує терористичну й загарбницьку політику Сталіна. Агресія проти Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Румунії — «визволення» народів, які колись входили до Російської імперії, а на визвольних рухах — вівіска «колабораціонізм». Для того ж на сайті міністерства закордонних справ Росії ще 29 травня 2008 р. розмістили матеріали «Діяльність ОУН-УПА».

Попри те, що західних українців умиротворили залізом і кров'ю, їхній подвиг заслужив повагу західної цивілізації. Візьмемо провідні газети. УПА безкомпромісно воювала за незалежність своєї країни впродовж першого післявоєнного

десятиліття, зауважила французька «Le Monde» 26 липня 2002 р., а народи мають право на повстання проти тиранії тагноблення.

«The Daily Telegraph» 18 липня того ж року пояснила, чому сто тисяч повстанців воювали в лісах і горах Західної України. Великобританія таємно помагала УПА, готуючи парашутистів. Однак агенти МІ-6 Кім Філбі та Ентоні Блант повідомили СРСР про десантні операції. Десятки українців загинули.

Водночас УПА обросла альтернативною історією. З видання у видання кочує неправдиве. Як-от: вигадані цитати знакових постатей.

«Якби у французької армії був такий дух, як в УПА, то німецький чобіт ніколи не топтав би Францію», — вислів, який приписують Шарлю де Голлю, президенту Франції 1959—1969 років. Нібито належить Че Гевара, команданте Кубинської революції 1959 р., розлогіша думка: «Яка армія може похвалитися тим, що ще протягом десяти років по закінченні Другої світової війни могла вести бойові дії без підтримки зовні? Четники Михайловича в Югославії склали зброю через рік після приходу до влади Тіто. «Зелені брати» у Прибалтиці трималися два роки. Армія крайова у Польщі — також два роки. УПА виявилася найстійкішою».

Мандрує сюжет і про вигадану випускницю філософського факультету Львівського університету Стеллу Кренцбах, доньку рабина м. Болахів, яка в листопаді 1943 — жовтні 1946 років служила в УПА лікаркою і розвідницею. Начебто з Карпат пробилася до англійської окупаційної зони в Австрії, потім працювала в міністерстві закордонних справ Ізраїля. До того ж у спогадах зазначила, що поруч із нею в УПА воювало 12 євреїв, з них 8 лікарів.

Побутує альтернативна версія смерті шефа штабу СА (відповідник генерала армії) Віктора Лютце, керівника штур-

мових відділів націонал-соціалістичної партії, друга Адольфа Гітлера. Твердять, що він загинув у травні 1943 р. у засідці УПА на Волині — вояків «Зеленого» [22, с. 280, 281]. Мовлять про шосе Ковель — Рівне (біля смт Клевань) або Брест — Ковель і сотню «Кубика» — Тихона Зеленого. Насправді Лютце загинув у Потсдамі в аварії.

Це від доброзичливців із різних країн, а противники вигадали і Залізний хрест Романа Шухевича, і засудження УПА Нюрнберзьким трибуналом, і т. д.

Все ж, УПА найбільше цікавить у світі об'єктивних авторів, які несподівані сучасним українцям. Промовистий факт. Аргентинський журналіст і розвідник Енріке Мартінес Кодо (1926—2013) захопився 1959 року історією УПА, оприлюднив захоплені статті та книжки для іспаномовних. У монографії «Повстанці за залізною завісою» (1966) він розглянув події 1941—1963 років з акцентом на правовий статус УПА, перспективи боротьби, внесок визначних персоналій [30]. У присвяті зауважено, що книжка звеличує відважних бійців, які самовіддано пожертвували життя за визволення України й свободу народів, підкорених російським комуністичним імперіалізмом.

Як саме за кордоном сприймають УПА і змінюють уявлення про її минуле ілюструє світова онлайн-енциклопедія «Вікіпедія». Гасла-статті «Українська повстанська армія» представлені 31 мовою. Чимало з них поважного обсягу з багатьма інтерактивними покликами, унаочнюють глибину обізнаності та суспільні настрої авторів-волонтерів із певного мовного середовища.

Заключення

УРОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Минуле — не ідеальне, коли розворушити зусібів. Розумних сила-силенна заднім числом. Та коли всіх і всього боятися, коли все заповісти історії, то що залишиться від нас? Україна без України. Безлика. Хіба їй оте притаманне? Ні тепер, ні колись.

УПА — феномен світової історії. Передусім — за бойовим духом, тривалістю, активністю, масштабами війни з могутніми противниками.

Ця армія виборювала незалежність у колоніальній країні на європейському континенті. Подібні спільноти призвели до появи нових держав. В Алжирі 1954—1962 рр., приміром, Франція воювала сотнями тисяч військових із танками, літаками, кораблями. Загинули 23 тис. французів проти 300 тис. убитих у таборі противника. Однак алжирські повстанці перемогли.

Українцям забракло політичного щастя. УПА програла війну, але непересічно виявила самопожертву, мужність, героїзм. Зрештою СРСР самозруйнувався і канув у Лету, а національне визволення тріумфувало. Й Україна шанує борців, а не тих, хто її знищував.

У людському вимірі мовиться про стійку й витривалу потугу. УПА — сто тисяч бійців і півмільйона репресованих.

Нині особовий склад УПА належить до учасників бойових дій та борців за незалежність України. Це відповідно до законів України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (зміни 2018 р.), «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (2015).

У 2018 р. у живих лишилося 1,2 тис. ветеранів УПА і збройних відділів ОУН. Держава визнала їхні нагороди, звання, доблесть, зберігає пам'ять про них.

«Заслуги УПА неоцінімі», — без пафосу відзначив головний командир Василь Кук у святковому наказі з нагоди її десятиліття. Адже вона підсилила національне відродження і відродила військові традиції, обороняла свою націю і стала визвольним прапором для поневолених.

Рейдами з українських земель у Польщі через Чехословаччину в Австрію і Західну Німеччину УПА відкрила залізну завісу й здобула Україні міжнародне громадянство, коли багато народів капітулювали перед СРСР. Як і прогнозував В. Кук, перед полеглими повстанцями кожне покоління схилить голови в пошані.

Вельми показово, що УПА бачила себе в глобальному контексті. Тому її головне гасло: «Свобода народам! Свобода людині!» Поруч боролися визвольні рухи Білорусі, Литви, Латвії, Естонії, Молдови, антикомуністичні в Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Угорщині.

Кожний визвольний рух позначений тріадою усталених оцінок, образно кажучи, патріотів, колоніалістів, лібералів. І неважливо, де вони проживають.

Патріоти бачать минуле очима героїв, нескорених борців за незалежність своєї країни. Колоніалісти, навпаки, їх демонізують, ностальгуючи за втраченими землями. Ліберали вдаються до арбітражу в стилі SWOT-аналізу, вишукуючи суперечності з огляду на актуальні цінності та суспільні запити —

внутрішньо сильні та слабкі сторони, зовнішні можливості та загрози.

Якими б не були затяжними й палкими суперечки на дражливі теми, врешті-решт вони породжують прописні істини. Нині в розмаїтті джерел про УПА кожному до снаги обрати найкращі для себе художні та документальні фільми, художньо-літературні твори й наукові праці, історичні реконструкції чи меморіальні мистецькі витвори, тематичні сторінки в соціальних мережах або відеоканали.

УПА ввійшла у світову історію тим, що найдовше чинила опір найпотужнішим тоталітарним державам й охопила найбільшу за розмірами територію серед подібних збройних утворень Європи. Її боротьбу запеклі противники десятиліттями знецінювали звинуваченнями в антидемократичній ідеології, близькій до націонал-соціалізму й фашизму, колабораціонізмі — співпраці з Німеччиною та її союзниками, злочинах проти євреїв, поляків, інакодумців.

У незалежній Україні, що довго визначалася з історичними та зовнішньополітичними координатами, відбулися тематичні суспільні дискусії з вільним вираженням поглядів і переконань. До них у різний спосіб долучалися сусідні країни. Результат вражає.

На патріотичне привітання «Слава Україні!» нині мільйони піднесено відповідають «Героям слава!» А «Зродились ми великої години» — повстанська пісня, що стала маршем нової української армії, котра від 2014 року на сході країни веде війну проти російського агресора. Злободенними стали гасла, вчинки, самопожертва тих, які не скорилися тоталітаризмові — ні нацистському, ні радянському.

Загальноукраїнське опитування у квітні 2021 р. показало, що близько половини (46 %) громадян схвалюють офіційне визнання воїнів УПА борцями за незалежність України, проти —

менше третини (29 %). У центральному, південному й східному регіонах кожен п'ятий ще не визначився [6]. Серед молоді півдня і сходу країни по 30 % тих, хто за і проти.

Поступово крига суспільної свідомості скресає завдяки просвітництву. Чинні в Україні стратегія та концепції національно-патріотичного виховання засновані на героїчній боротьбі за власну державу й ідеали свободи. У тому УПА відведено належне місце.

Для суцїх українців у сучасній російсько-українській війні бойовий досвід УПА є непроминущим взірцем безкомпромісної боротьби в надважких умовах. Відстоюючи честь окупованої нації, УПА заклала майбутнім поколінням духовний фундамент. Подарувала людей, котрі найвище цінували свободу.

Про автора

Роман Офіцинський — доктор історичних наук, професор. Відомий збірками поезій та прози, зокрема книжкою університетських бувальщин «Червона лінія» (2018). Оприлюднив монографії, навчальні посібники, статті з нової та новітньої історії України. Підготував одного доктора і сім кандидатів історичних наук. Лауреат Премії імені Дмитра Яворницького.

Джерела

1. Атлас історії України / упоряд. Д. Ісаєв. Київ : Картографія, 2012. 152 с.
2. Бофони: грошові документи ОУН і УПА / авт.-упоряд. О. Клименко. Київ : Ун-т банк. справи Нац. банку України, 2008. 192 с.
3. Веденеев Д., Лисенко О. Прояви терору і тероризму в протистоянні радянської влади та ОУН і УПА в західноукраїнському регіоні післявоєнної доби. *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ ст.* / відп. ред. В. Смолій. Київ : Наук. думка, 2002. С. 744—772.
4. В'ятрович В., Забілий Р., Дерев'яний І., Содоль П. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Львів : Центр дослідж. визв. руху, 2011. 352 с.
5. Гавришко М. Чоловіки, жінки і насильство в ОУН і УПА у 1940—1950-х роках. *Український історичний журнал*. 2016. № 4. С. 89—107.
6. День Перемоги і його місце в історичній пам'яті українців. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва. *dif.org.ua*. 2021. 7 травня.
7. Електронний архів Українського визвольного руху. *avr.org.ua*. Розділ «Український визвольний рух (1939—1954 рр.)». 11769 документів на 01.08.2021 р.
8. Історичний атлас України / гол. ред. Л. Винар. Монреаль ; Нью-Йорк ; Мюнхен, 1980. 182 с.
9. Кук В. УПА в запитаннях і відповідях головного командира. Львів : Галицька вид. спілка, 2018. 80 с.
10. Літопис УПА. *litopysupa.com*. Основна серія. 53 томи; Нова серія. 29 т.; Літопис УПА — Бібліотека. 15 т.; Серія «Події та люди». 39 кн.

11. Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини: доповідь 6-го січня 1945 року на нараді учителів західних областей України. Київ : Укр. держ. вид-во, 1946. 24 с.
12. Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943—1947 рр. / пер. з польськ. Київ : Дух і літера, 2013. 360 с.
13. НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939—1956) / сост. Н. Владимирцев, А. Кокурин. Москва : Объединенная ред. МВД России, 2008. 640 с.
14. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія / відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Наук. думка, 2005. 496 с.
15. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Київ : Наук. думка, 2005. 54 с.
16. Офіцинський Р., Хаврак Л. Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941—1944). Ужгород : Гражда, 2002. 88 с.
17. Офіцинський Р. Визвольна війна західних українців (друга половина 1940-х — перша половина 1950-х рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія*. 2007. Вип. 5—6. С. 309—316.
18. Офіцинський Р. Злочини проти людяності радянських партизанів 27 січня 1944 р. у селах Нивиці та Трійця Львівської області. Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939—1953 рр.) / відп. ред. В. Ільницький. Львів-Торунь: Liha-Pres, 2021. С. 357—396.
19. Офіцинський Р. Напрямки, динаміка і масштаби радянських репресій в західних областях України 1939—1953 років у світлі «актуалізованого минулого». Радянські репресії в Західній Україні у 1939—1953 рр. / за ред. Л. Стрільчук, О. Калішук, О. Разиграєва. Одеса : Гельветика, 2021. С. 135—155.
20. ОУН-УПА в Беларусі. 1939—1953 гг. / сост. В. Адамушко и др. Минск : Вышэйшая школа, 2012. 528 с.
21. Патриляк І. Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939—1960). Київ : АДЕФ-Україна, 2020. 710, LXIII с.
22. Пониपालяк А. Останній командир УПА. Життя і боротьба Василя Кука. Київ : Наш формат, 2021. 256 с.

23. Попович О. ОУН і УПА в політиці пам'яті та свідомості населення України (2005—2014). Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича, Ін-т народозн. Львів, 2017. 266 с.
24. Прокопов В. Повсякденне життя членів ОУН та вояків УПА на Закерзонні (1943—1947 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпро, 2019. 262 с.
25. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 2: 1944—1945 / под ред. А. Артизова. Москва : Рос. полит. энцикл., 2012. 1168 с.
26. Український визвольний рух. *ivr.in.ua*. 22 збірники.
27. УПА (Ukrainian Insurgent Army) reenacting. *facebook.com/UPAreenacting*. Сторінка військово-історичного клубу «Сотня Сіроманці», м. Чикаго, США.
28. Шмігель М., Сирни М. Великий рейд УПА на Захід у 1947 році: «чехословацький шлях» у збірці протоколів полонених вояків УПА і членів цивільної сітки ОУН. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. № 53. С. 93—108.
29. Gryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931—1948. Toruń, 2005. 424 s.
30. Codó E. M. Guerrillas tras la cortina de hierro. Buenos Aires, 1966. 418 s.
31. Polacy i ukraińcy: konflikt i porozumienie. *Tygodnik Powszechny*. 2014. 30 marca. S. 29—34.
32. UPA i WiN w walce z totalitaryzmem. Dokumenty. Wspomnienia / pod red. B. Huka. Przemysł : Stowarzyszenie Ukrainie Dziedzictwo, 2018. 754 s.
33. UPA in Western Europe. New York; Paris; London : Ukrainian Press Service, 1948. 94 p.

Скорочення

- АК — Армія крайова (польськ. «Armia Krajowa» — «Вітчизняна армія») — збройні сили Польської підпільної держави 1942—1945 рр., діяли в 1945—1948 рр. під назвою «Свобода і Незалежність» («Wolność i Niezawisłość», або WiN), взаємодіючи з УПА
- ГУЛАГ — Головне управління таборів (рос. «Главное управление лагерей») — підрозділ центральних органів внутрішніх справ та юстиції СРСР 1930—1960 рр. з ув'язнення і відбуття покарань
- ЗУНР — Західно-Українська Народна Республіка — проголошена 1 листопада 1918 р., окупована 18 липня 1919 р. Польщею
- КДБ — Комітет державної безпеки — центральний орган виконавчої влади СРСР 1954—1991 рр., підконтрольний центральному комітету КПРС
- КПУ — Комуністична партія України — існувала під такою назвою 1952—1991, 1993—2015 рр., раніше — КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
- КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу — існувала під такою назвою 1952—1991 рр., раніше — ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
- МВС — Міністерство внутрішніх справ — центральний орган виконавчої влади СРСР 1946—1960, 1968—1991 рр.
- МДБ — Міністерство державної безпеки — центральний орган виконавчої влади СРСР 1946—1953 рр.
- НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ — центральний орган виконавчої влади СРСР 1934—1946 рр.
- НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки — центральний орган виконавчої влади СРСР 1941, 1943—1946 рр.
- ОУН — Організація українських націоналістів — створена 1929 р. у Відні
- ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців) — об'єднання, що підпорядковувалося провідникові Степанові Бандері та після розколу 1940 р. вживало підназви «революційна», «самостійників-державників»
- ОУН(з) — Організація українських націоналістів (за кордоном) — об'єднання, що виникло в еміграції 1954 р. внаслідок ідеологічних розходжень із С. Бандерою
- ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців) — об'єднання, що підпорядковувалося провідникові Андрієві Мельнику й зберігало первісну назву після 1940 р.

РСЧА — Робітничо-селянська червона армія — назва збройних сил СРСР 1922–1946 рр., найчастіше називали — Червона армія

СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік — держава 1922—1991 рр.

УГВР — Українська головна визвольна рада — заснований в липні 1944 р. підпільний уряд і парламент Української Самостійної Соборної Держави

УНС — Українська народна самооборона — створена в дистрикті Галичина 1943 р., перетворена в УПА-«Захід»

УНР — Українська Народна Республіка — проголошена 20 листопада 1917 р., незалежна від 22 січня 1918 р.

УНРА — Українська народно-революційна армія — назва збройних підрозділів ОУН(б) у липні 1941 р., що запозичена отаманом Тарасом Боровцем у липні 1943 р.

УПА — Українська повстанська армія — символічно вела відлік від 14 жовтня 1942 р., організовано діяла до арешту головного командира Василя Кука 23 травня 1954 р., окремі групи воювали до 1960 р., а бійці переховувались до 1991 р.

УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка — існувала в складі СРСР 1922—1991 рр.

УССД — Українська Самостійна Соборна Держава — програмна мета УПА

Ілюстрації

1. Бофон 1944 р. номіналом 100 крб, розмір 44 x 72 мм, графік Ніл Хасевич, друкарня ім. Клима Савура, с. Радомишль Волинської обл. Бофони. Київ, 2008. С. 109.
2. Дереворит Ніла Хасевича «Повстанці на хуторі». Серія «Волинь у боротьбі» 1949 р.
3. Листівка-звернення УПА «До польського населення» 17 липня 1943 р. Електронний архів Українського визвольного руху. avr.org.ua.
4. Карта. Українська Повстанська Армія (УПА) в Україні (1942—1948 рр.). Історичний атлас України. Монреаль, 1980. С. 60.
5. Карта. Рух опору. Атлас історії України. Київ, 2012. С. 121.
6. Фото. Бійці УПА Антін Жолобчук (1920—1953) та Іван Бідашук (заг. 1951 р.), поблизу м. Надвірна. Колоризація. УПА (Ukrainian Insurgent Army) reenacting. 11 травня 2021 р. В обох кітелі польового пошиву, червоноармійські штани й чоботи. У Жолобчука на грудях локальна прикраса, вишиванка, радянська пілотка з перешитим в-подібним околишем як у мазепинки, угорський автомат 39М. У Бідашука головний убір — петлюрівка, радянський автомат ПППШ.
7. Фото. Учасники рейду УПА в Румунію з місцевими пастухами в липні 1949 р. УПА (Ukrainian Insurgent Army) reenacting. 5 травня 2021 р. Посередині — сотник Петро Мельник, лицар Срібного хреста бойової заслуги першого класу, командир тактичного відтинка «Гуцульщина».
8. Фото. Підрозділ польової жандармерії УПА. УПА (Ukrainian Insurgent Army) reenacting. 2 березня 2021 р.
9. Фото. Зв'язкова УПА Михайлина Хомин та її двоюрідний брат Іван Хомин у лісовій околиці м. Коломия на свято Вознесіння Христове 2 червня 1949 р. УПА (Ukrainian Insurgent Army) reenacting. 18 вересня 2017 р.
10. Фото. Новобранці УПА в підстаршинській школі «Олені», червень 1944 р. УПА (Ukrainian Insurgent Army) reenacting. 18 квітня 2017 р.

Зміст

Вступ. «Зродились ми великої години...»	3
Розділ 1. Ідейні засади	11
Розділ 2. Структура, чисельність, нагороди	24
Розділ 3. Політичне і військове керівництво	38
Розділ 4. Зброя і тил	49
Розділ 5. Повсякдення бійців і командирів	56
Розділ 6. Союзники і противники	65
Розділ 7. Важливі бої	79
Розділ 8. Закордонні рейди	87
Розділ 9. Завершення збройної боротьби	95
Розділ 10. Ставлення до УПА в різних країнах	110
Заключення. Уроки визвольної війни	116
<i>Про автора.</i>	120
<i>Джерела</i>	120
<i>Скорочення</i>	123
<i>Перелік ілюстрацій</i>	125

Науково-популярне видання

Офіцинський Роман Андрійович

ІСТОРІЯ УПА

*Видання присвячене 30-й річниці Незалежності України,
здійснене за сприяння
Міністерства культури та інформаційної політики України
та Українського інституту книги.
Видання призначене для безоплатного розповсюдження*

Головний редактор О. Ю. Задорожна
Відповідальний за випуск О. В. Красовицький

Формат 70×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид. арк. 5,54.
Тираж 1000 прим. Замовлення № 21-10-07-10.

ТОВ «В-КП «Орбіта»
вул. Сумська, 128, м. Харків, 61023
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4944 від 27.07.2015

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «ПЕТ»
вул. Максиміліанівська, 17, м. Харків, 61024
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6847 від 19.07.2019

Ця книжка про армію, що серед подібних в Європі найдовше чинила опір тоталітарним державам на найбільших просторах. УПА символічно вела відлік від 14 жовтня 1942 року, організовано діяла до арешту головного командира Василя Кука в травні 1954 року, окремі бійці воювали до квітня 1960 року, а поодинокі переховувалися до здобуття Україною незалежності. Повстанська пісня «Зродились ми великої години» стала маршем нової української армії, котра від 2014 року воює проти російського агресора.

ISBN 978-617-7466-22-1

